

राष्ट्रीय मानवअधिकार आयोग एक नीतिगत सिंहावलोकन

मानवअधिकार एलाइन्स

२०६८

नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको
नीतिगत सिंहावलोकन

Policy Review of National Human Rights
Commission of Nepal

सिंहावलोकन प्रतिवेदन

राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा सामाजिक न्याय
मञ्च, नेपाल (मानवअधिकार एलाइन्स)

जुलाई २०१२

आरडीआइएफ परियोजनाको लागि

नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको नीतिगत
सिंहावलोकन

सहयोग:

अधिकार, लोकतन्त्र र समावेशी कोष- DFID, SDC,
AusAID र DanidaHUGOU संयुक्त पहल

प्रकाशक:

राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा सामाजिक न्याय मञ्च नेपाल
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं

पो.ब.नं.: ९९९३

फोन नं.: ९७७-०१-४४६४९९२

इमेल: alliance.humanrights@gmail.com

अनुसन्धानकर्ता: डा. सर्वराज खड्का

संयोजक : यादव वास्तोला

कभर तथा लेआउट डिजाइन : मनोज राज रेग्मी

प्राक्कथन

यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपाल सरकारको मानवअधिकार सम्बन्धी नीति, कानून तथा कार्यक्रमहरूको समीक्षा गर्दै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीति तथा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गर्ने हो । साथै अध्ययनमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका सिद्धान्त, मूल्य, मान्यता र नेपालको संविधानले मानवअधिकार सम्बन्धी गरेको व्यवस्थालाई ध्यान दिँदै मानवअधिकार आयोगको ऐन, २०६८ को मूल्याङ्कन गर्ने र नयाँ ऐनले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा पार्न सक्ने प्रभावका विषयमा समीक्षा गर्ने कोशिस पनि गरिएको छ ।

मानवअधिकार आयोगको नीति सिंहावलोकन गरी प्राप्त उपलब्धिहरूलाई यस प्रतिवेदनको रूपमा तयार गर्ने मानवअधिकार एलाइन्सका सल्लाहाकार तथा पूर्व महासचिव डा. सर्वराज खड्काज्यू लाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसैगरी यो प्रतिवेदन तयार गर्दा सम्म समन्वय गर्नु भएकोमा मानवअधिकार एलाइन्सका कार्यकारी निर्देशक यादव प्रसाद वास्तोलालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसैगरी केन्द्रीय कार्यालयका भोजराज अधिकारी, विजय विश्वकर्मा, उषा किरण मेधी तथा भाषा शुद्धाशुद्धीमा सहयोग पुऱ्याउने विष्णु खनाललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसैगरी यो प्रतिवेदनको सम्पादन कार्यदेखि लिएर आवरण तथा लेआउट डिजाइन गरी प्रतिवेदनलाई यस रूपमा ल्याउन सहयोग गर्नुहुने मनोज राज रेग्मी विशेष धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

यसैगरी मानवअधिकार एलाइन्सका वरिष्ठ उपाध्यक्ष मीन बहादुर शाही र महासचिव समीर नेपाललाई उहाँहरूको अनवरत सहयोग, सल्लाह र सुझावको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु जसको परिणाम स्वरूप प्रतिवेदन यस रूपमा आउन सफल भयो । साथै मानवअधिकार एलाइन्सको केन्द्रीय उपाध्यक्षहरू, सचिव, कोषाध्यक्ष तथा मानवअधिकार एलाइन्सका केन्द्रीय सदस्यहरूलाई पनि उहाँहरूको सल्लाह तथा सुझावको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यसैगरी यस प्रतिवेदनको पहिलो मस्यौदामाथि छलफल गरी त्यसमा सुझाव तथा सल्लाह दिई यस प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिन सघाउनु हुने राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अध्यक्ष केदारनाथ उपाध्याय, प्रवक्ता गौरी प्रधान लगायत सबैमा हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यसै गरी हामी अधिकार, लोकतन्त्र तथा समावेशी कोष (आरडीआइएफ) तथा आरडीआइएफका कार्यक्रम संयोजक पुस्तक राज ओझा, प्रकाश ज्ञवाली र बीना खरेलले यस कार्यलाई दिएको सहयोग, समर्थन, सल्लाह र सुझावको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्तमा मानवअधिकार आयोगको नीतिगत सिंहावलोकनको प्रतिवेदनलाई यस पुस्तकको स्वरूपमा ल्याउन सहयोग गर्नुहुने सबै व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

गणेश वि.के.

अध्यक्ष

अगस्त २१, २०१२

विषय सूचि

Abbreviations	घ
अध्याय १	१
१.० परिचय	२
१.१ अवधारणागत ढाँचा	४
१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू	५
१.३ अध्ययन विधि	५
१.४ अध्ययनको औचित्यता	५
अध्याय २	
६	
२.० नेपालमा मानवअधिकार र मानवअधिकार संयन्त्र	७
२.१ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ को समीक्षा	७
२.२ NHRIs र नेपालको सन्दर्भ	१७
२.३ मानवअधिकार सम्बन्धी सरकारी नीतिहरूको समीक्षा	१९
अध्याय ३	२१
३.० राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीतिहरू	२२
३.१ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कार्य समीक्षा	२६
३.२ मानवअधिकार आयोग, नयाँ ऐन र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा यसको प्रभाव	२८
अध्याय ४	३७
४.० अध्ययनको निष्कर्ष तथा सुझावहरू	३८
सन्दर्भ सामग्री	४०

Abbreviations

ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
ICC	International Coordination Council
IDPs	Internally Displaced Persons
ILO	International Labor Organization
NHRAP	National Human Rights Action Plan
NHRC	National Human Rights Commission
NHRIs	National Human Rights Institutions
NLSS	National Living Standard Survey
RDIF	Rights, Democracy and Inclusion Fund
RRN	Rural Reconstruction Nepal
OHCHR	Office of the High Commissioner for Human Rights

अध्याय १

परिचय

१.० परिचय

विश्वव्यापी मानवअधिकारका मूल्य मान्यताहरू नत कसैका लागि सुविधाको विषयवस्तु हुन सक्दछन् नत आफ्ना चाहनाका लागि उन्मुक्तिको विषय हुन सक्दछ। यी मूल्य मान्यताहरू स्वतन्त्रता, बाँच्न पाउने अधिकार, सामाजिक न्याय, शान्ति, सद्भावना र समानताको जगमा उभिएका छन्। यी मूल्य र मान्यताहरू राजनीतिका खेलभन्दा बृहत्तर हुनुपर्दछ किनकी मानवअधिकारहरू आम जनताका लामो सङ्घर्ष र बलिदानबाट स्थापित भएका अधिकारहरू हुन्। मानवअधिकारले न्याय क्षेत्रमा सधैं निष्पक्षताको माग गर्दछ।

नेपालको मानवअधिकार आन्दोलन पनि इतिहासका विभिन्न आरोह अवरोहहरू बीच विकसित हुँदै आइरहेको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग सन् २००० मा मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ बमोजिम स्थापना भएको वैधानिक निकाय हो। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न स्वायत्त संवैधानिक निकायको रूपमा मान्यता दिएको छ। यसले न्याय, प्रशासन, सर्वोच्च अदालत, महान्यायधिवक्ताको कार्यालय, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र अन्य न्यायिक र गैर न्यायिक निकायहरूसँग सम्बन्ध राखी काम गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ (<http://nhrcnepal.org/generalphp?pg=about> accessed on 1 June 2012)। यसका साथै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले मानवअधिकारको अवस्था बारे सरकार, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूलाई प्रतिवेदन पेश गर्दछ। मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू अनुगमन गर्ने र कारवाहीका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिसहरू गर्ने काम गर्दछ। यसका साथै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मापदण्डहरू र कानुनहरू नेपालको सन्दर्भमा कार्यान्वयन गराउने, मानवअधिकार संरक्षणको लागि कानुनहरू संशोधन गर्न र नयाँ कानुन निर्माण गर्न पहल गर्नुका साथै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विभिन्न मानवअधिकारवादी सङ्घ-संस्थाहरूसँग समन्वय गरी मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न जनचेतना जगाउने कार्य गर्दछ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्थापनाकाल देखि नै नेपालले विभिन्न किसिमका राजनीतिक उतार चढावहरू पार गर्दै आएको छ। यस्तो ऐतिहासिक घडीमा आयोगका सामु चुनौतीका साथै महत्वपूर्ण भूमिकाका लागि अवसरहरू पनि देखा परे। नेपालमा माओवादी द्वन्द्व चरम उत्कर्षमा पुगि राज्यले नोभेम्बर २००१ देखि सङ्कटकाल लागु गर्दा यहाँको मानवअधिकारको अवस्था सबैभन्दा नाजुक थियो। जुन महिनाको २००४ देखि राजा ज्ञानेन्द्रले सैनिक कु गरी कार्यकारी अधिकार आफ्नो हातमा लिए पछि मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू निरन्तर जारी रहे। यो अवधिमा गैर न्यायिक हत्या, वेपत्ता, अपहरण जस्ता जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूले देश प्रताडित हुनपुग्यो। यसका साथै प्रजातन्त्र पुनःवहालीका लागि दिनहुँ सडकमा हुने शान्तिपूर्ण प्रदर्शनका विरुद्ध लाठीचार्ज, पक्राउ, अश्रुग्याँस, यातना कतिपय अवस्थामा गोली समेत प्रहार गरी दमन गरियो। तर जनताको अपार सहभागिता र प्रतिरोधले २०६२-०६३ को जन-आन्दोलनले नेपालको राजनीतिक दिशा नै परिवर्तन गरिदियो।

२०६३ मङ्सिर ५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले देशलाई लोकतन्त्र र शान्तिको दिशामा अगाडि बढायो । तत्पश्चात् पनि मधेश आन्दोलन, नवलपरासी र नेपालगञ्जमा भएका साम्प्रदायिक दङ्गाहरू, गौर, कपिलवस्तु काण्ड, संविधानसभाको चुनावताका दाङ्गमा भएको हत्याकाण्ड, सुर्खेतमा संविधानसभाका उम्मेदवार ऋषीप्रसाद शर्माको हत्या, रामहरि श्रेष्ठको हत्याकाण्ड, माओवादीको अर्धसैनिक दस्ताले कानुनलाई हातमा लिइ जबर्जस्ती चन्दा, अपहरण जस्ता घटनाहरूले गर्दा मानवअधिकारको स्थितिमा अपेक्षाकृत सुधार हुन सकेन । तर पनि यस्तो अवस्थामा विस्तृत शान्ति सम्झौता, ७ राजनीतिक पार्टी बीच भएको २३ बुँदे सहमति र संविधानसभाको निर्वाचन प्रक्रियालाई अनुगमन र निरीक्षण गर्ने दायित्व मानवअधिकार आयोगको काँधमा आइपुग्यो । यस्तो बेलामा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न निकै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

National Alliance for Human Rights and Social Justice (Human Rights Alliance) नेपालका १५ सय भन्दा बढी मानवअधिकार र सामाजिक विकास सम्बद्ध संस्थाहरूको छाता सङ्गठन हो । (<http://www.hralliance.org.np/content.php?menu-1>) । मानवअधिकार एलाइन्स (Human Rights Alliance) ले नेपालमा स्वतन्त्रता, मानवअधिकार, सामाजिक न्याय र शान्ति कायम गर्न Rights, Democracy & Inclusion Fund (RDIF) लगायतका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूको सहयोगमा नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र विकासका अधिकारहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने अभियानहरू सञ्चालन गरिरहेको छ ।

मानवअधिकार एलाइन्सको प्रमुख उद्देश्य मध्ये एक नेपालका मानवअधिकार सम्बन्धी संयन्त्रहरूलाई अनुगमन र निरीक्षण गर्नुका साथै विद्यमान कानुनी र सबै संवैधानिक प्रावधानहरूमा मानवअधिकारका सिद्धान्त र मूल्य मान्यताहरूलाई स्थापित गर्ने दायित्व रहेको छ । यस सन्दर्भमा मानवअधिकार सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था, राष्ट्रिय नीतिहरू, कानुनहरूको समीक्षा गर्ने दायित्व पनि यसको काँधमा छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ ले पूर्ववर्ती ऐन २०५३ लाई विस्थापित गर्दै कानुनको रूपमा सक्रिय भइसकेको छ । यसले पेरिस सिद्धान्तहरूलाई पूर्णतः पालना नगरेको र पूर्ववर्ती मानवअधिकार ऐन २०५३ ले प्रदान गरेका अधिकारहरूलाई पनि सङ्कुचित गरेकोले नेपालका मानवअधिकारकर्मीहरूको बीचमा बहसको विषय बनेको छ । यसले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्वायत्त र स्वतन्त्र हैसियत माथि हस्तक्षेप हुनसक्ने प्रश्नचिह्न उठाएको छ । नेपालका मानवअधिकारकर्मीहरू यस ऐनका कारणले गर्दा NHRC को वर्तमान ICC मा भएको A स्तरबाट हुनसक्ने बताउँछन् (Kathmandu Post, April 22, 2012) । यसरी नै वर्तमान विधेयकले मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटना छानविन गर्न आवश्यक प्राविधिक व्यवस्थाको लागि सरकारी अनुमति लिनुपर्ने प्रावधानले मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा बाधा पुग्ने देखिन्छ ।

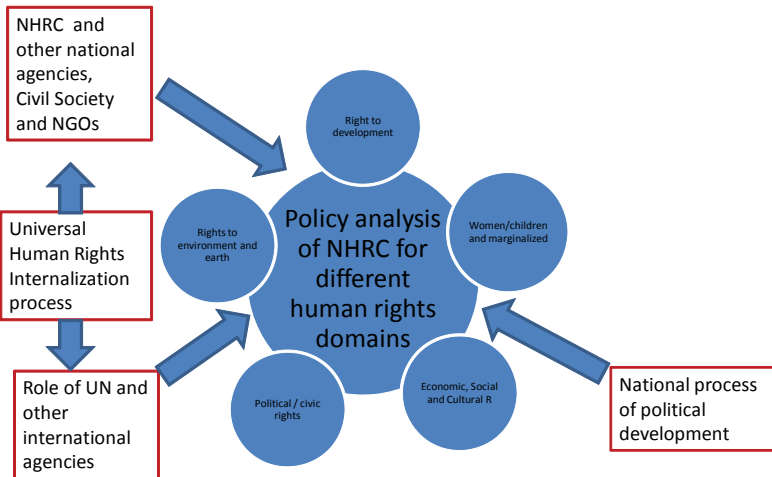
संविधानसभाले चार वर्षसम्मको प्रयास पछि पनि नयाँ संविधान निर्माण गर्न नसकेपछि नेपालमा थप संवैधानिक र राजनीतिक जटिलता उत्पन्न भएको छ । राजनीतिक

सहमतिबाट राजनीतिक र संवैधानिक निकास खोज्न नसक्दा देश नयाँ खालको द्वन्द्वमा फस्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ । उच्चस्तरको राजनीतिक सहमतिबाट मात्रै अहिलेको संवैधानिक र राजनीतिक निकास हुनसक्छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले नेपालको सबैभन्दा जटिल राजनीतिक परिस्थितिमा गरेका महत्वपूर्ण कार्यलाई अनुभवहरूको रूपमा सङ्गालेको छ । अहिलेको राजनीतिक जटिल अवस्थामा उत्पन्न हुनसक्ने नयाँ परिस्थितिमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले मानवअधिकारको रक्षा र सम्बर्द्धनको निम्ति आफ्ना कार्यक्रमिक योजनाहरू पुनःसंयोजन गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ ।

१.१ अवधारणागत ढाँचा

हरेक देशको मानवअधिकारका नीतिहरू राष्ट्रिय राजनीतिक विकास क्रम, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति र कर्ताहरूको भूमिका साथै विश्वव्यापी मानवअधिकारका मूल्य मान्यताहरूलाई स्थानीयकरण गर्ने प्रक्रियाले निर्धारण गर्दछ । यो अध्ययनले पनि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीति तथा कार्यक्रमहरू कसरी सञ्चालित भइरहेका छन् भन्ने कुरालाई नेपालको कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मापदण्डबाट हेर्ने प्रयत्न गरेको छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मूल्य मान्यताहरू कसरी नेपालको सन्दर्भमा लागु गर्न सकिन्छ भन्ने विषय वस्तुलाई मूल्याङ्कन गर्दछ । मानवअधिकार आयोगले गरेका अनुसन्धान, सिफारिस र कार्यान्वयनको अवस्थाको विवेचना पनि यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुन आउँछ । यस अध्ययनको अवधारणागत ढाँचालाई निम्न बमोजिमको चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Conceptual analytical framework

१.२ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- १) नेपाल सरकारको मानवअधिकार सम्बन्धी नीतिहरूको समीक्षा गर्दै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीति तथा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गर्ने ।
- २) अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मूल्य मान्यता र नेपालको संविधानले मानवअधिकार सम्बन्धी गरेको व्यवस्थालाई ध्यान दिँदै मानवअधिकार आयोगको ऐन, २०६८ को मूल्याङ्कन गर्ने र नयाँ विधेयकले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा पार्न सक्ने प्रभावका विषयमा समीक्षा गर्ने ।
- ३) राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, मानवअधिकारसँग सम्बद्ध निकायहरू तथा राजनीतिक दलहरूलाई अध्ययनका निष्कर्षहरू सिफारिस गर्ने ।

१.३ अध्ययन विधि

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीति र कार्यक्रमहरू, मानवअधिकार सम्बन्धी ऐन २०५३ र २०६८ को ऐन सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतमा परेका रिट निवेदन, पेरिस सिद्धान्त, मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको समीक्षाका साथै विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै यसमा मानवअधिकार सम्बन्धी अन्य नीतिगत कार्यपत्रहरू र अन्य देशका मानवअधिकार आयोगका विधेयकहरू सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ । मानवअधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाहरू, सरकारलाई गरेका सिफारिसहरू र तिनको कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यपत्रहरूको समीक्षा गरिएको छ । अध्ययनका लागि विभिन्न तथ्य र तथ्याङ्कलाई विश्लेषण र सन्दर्भ अनुरूप प्रयोग गरेको गरिएको छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग सम्बद्ध अधिकारीहरूसँग विषयगत प्रश्नावली बनाइ आयोगको नीति र कार्यक्रमको बारेमा जानकारी लिइ सन्दर्भको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.४ अध्ययनको औचित्यता

यो अध्ययनले मानवअधिकार आयोग, नेपाल सरकार, विभिन्न मानवअधिकारवादी समूहहरू, गैर सरकारी सङ्घ-संस्था र नागरिक समाजलाई मानवअधिकार सम्बन्धी अवस्थाको बोध गराउने छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका सिद्धान्तहरू र तिनलाई नेपालको सन्दर्भमा अबलम्बन गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने कुराहरू बारे अवगत गराउने छ । मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रको अध्ययनले दलित, महिला, जनजाति, नागरिक समाजका लागि उपयोगी सिद्ध हुनेछन् । यसले द्वन्द्व पश्चात् नेपाली समाजमा गर्नुपर्ने न्याय निरूपणलाई सघाऊ पुऱ्याइ नेपालको सन्दर्भमा राजनीतिक अधिकार सँग-सँगै आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारको पक्षमा जोड दिन सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित गराउने छ ।

अध्याय २

नेपालमा मानवअधिकार
र यसको संयन्त्र

२.० नेपालमा मानवअधिकार र मानवअधिकार संयन्त्र

२.१ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ को समीक्षा

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ ले मानवअधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा विभिन्न अधिकार, कर्तव्य र कार्यविधि अवगत गरेतापनि पूर्ववर्ती मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ ले प्रदान गरेको अधिकारलाई सङ्कुचित गरेको र मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राष्ट्रिय संस्थाहरूको हैसियत र कार्यहरू सम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तको अवमूल्यन गरेको केही मानवअधिकारसँग सम्बन्धित व्यक्ति र संस्थाहरूको भनाइ रहेको छ। मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ मिति २०६८ माघ १० गते देखि लागु भइसकेको र यसले २०५३ को पूर्ववर्ती ऐनलाई विस्थापित गरेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न हालको ऐनले मानवअधिकार आयोगको स्वायत्तता, स्वतन्त्रता र कार्यक्षेत्रलाई सङ्कुचन गरेको कुरा मानवअधिकारकर्मीहरूले उठाउँदै आएका छन्। यसले जेनेभा महासन्धिको साभ्भा धारा ३ लगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनहरूको सम्मान नगरेको कुरा अधिकारकर्मीहरूले उठाएका छन्।

मिति २०६८ साल चैत्र १९ गते सर्वोच्च अदालतमा उक्त ऐन अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, पेरिस सिद्धान्त र अन्तरिम संविधानको आशय विपरित भएकोले उक्त प्रावधानहरू खारेज गरी पाउँ भनी अधिवक्ता ओम अर्याल लगायतका व्यक्तिहरूले दिएको रिट निवेदन अभै सर्वोच्च अदालतमा विचाराधिन छ। उक्त रिट निवेदनको सातौं बुँदामा निम्न कारण देखाइ अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ भनी उल्लेख गरेको छ।

“राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ कोदफा१०(५),दफा१६(४),दफा१७(१०),दफा२० (२), दफा २० (३), दफा २५, दफा २६ (२), दफा २७, दफा २८ (२), दफा २९ ले नेपालको संविधान र पेरिस सिद्धान्तहरूको उल्लङ्घन गरेको, आयोगको मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने सक्षमतामा ह्रास आएको, त्यसको नकारात्मक असर पीडितको न्याय पाउने हकमा परेको तथा दण्डहीनता बढेको आयोगको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय छविमा हानी पुगेको, तत्कालको अन्तरिम आदेशबाट उक्त असंवैधानिक कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन रोक्न नसकिएमा राष्ट्रिय संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समिति (ICC) मा आयोगको स्तर र ग्रेड A बाट घटाएर B वा C मा झार्न सक्ने भइ नेपाल राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय बेइज्जति हुन र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा नै प्रत्यक्ष असर पर्ने सम्भावना देखिएको, नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार संरक्षण प्रणालीमा थप अपुरणीय क्षति हुने अवस्था रहेको र ती प्रावधानहरूको तत्काल कार्यान्वयन भएमा सुविधा सन्तुलनमा समेत असर पर्ने देखिएको हुँदा उक्त प्रावधानहरू कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरू र खास गरी राष्ट्रिय मानवअधिकारको नाममा संविधानको धारा १०७ (२) तथा सर्वोच्चको नियमावली २०४९ को नियम ४१ बमोजिम तत्काल अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ।”

सर्वोच्च अदालतमा विचाराधिन रहेको उक्त रिटका साथै नेपालमा मानवअधिकारकर्मीहरू माझ उक्त ऐनबारे विभिन्न कोणबाट छलफल र बहस भइरहेको

सन्दर्भमा पेरिस सिद्धान्तहरू, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, अभिसन्धिहरू र अन्य राष्ट्रिय संस्थाहरूले गरेका असल अभ्यासहरू बारे विवेचना गर्नु जरुरी छ । सन् १९९१ मा पेरिसमा भएको मानवअधिकार सम्बद्ध संस्थाहरूको सम्मेलनमा पहिलो पटक मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन सम्बन्धी राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको हैसियत र कार्य सम्बन्धी सिद्धान्तहरूको निरूपण भएको थियो । पेरिस सिद्धान्तहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानवअधिकार आयोगले १९९२ मा अनुबन्ध गरेको थियो । पेरिस सिद्धान्तको नामले उल्लेखित यी सिद्धान्तहरूलाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाको प्रस्ताव RES/४८/१३४ द्वारा २० डिसेम्बर १९९५ मा अनुमोदन गरिसकेको छ । पेरिस सिद्धान्तहरूको हैसियत अन्तर्राष्ट्रिय वाध्यकारी कानून नभए पनि राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको हैसियत र कार्य सम्बन्धी मापदण्ड निर्देश गर्ने सिद्धान्त हो । राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको सञ्जाल मार्फत राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै लज्जक को एशिया प्रशान्त मञ्चको सक्रिय सदस्य रही आएको छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग २०६८ का सम्बन्धमा पेरिस सिद्धान्त र पूर्ववर्ती ऐन २०५३ को दृष्टिकोणबाट निम्न लिखित ५ मुख्य प्रश्नचिन्हहरू खडा भएका छन् ।

२.१.१ आयोगको कार्यक्षेत्र र सक्षमता

पूर्ववर्ती ऐन २०५३ को प्रस्तावना मै व्यवस्थापन गरेको आयोगको स्वायत्तता र स्वतन्त्र हैसियतलाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ ले सङ्कुचित गरेको देखिन्छ । तर सो ऐनको परिच्छेद-२ को ४ अन्तर्गत आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थामा (२) मा मानवअधिकारको सम्मान संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा आयोग स्वतन्त्र र स्वच्छ रहनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३२ उपधारा ३ (क) कार्य सम्पादन गर्ने अधिकार अन्तर्गत आयोगलाई अदालतलाई भए सरहको अधिकार हुने भनिएको छ । त्यस्तै उपधारा ३ (ग) ले कुनै व्यक्तिको मानवअधिकार उल्लङ्घन भइ रहेको कुरा जानकारी भइ तत्काल कारवाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने र उपधारा (घ) ले पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

आयोगको सक्षमतालाई कृण्ठित गर्ने अर्को सवाल संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) ले मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर नयाँ ऐनले महान्यायधिवक्ताको कार्यालयले सो बमोजिमका विषयमा मुद्दा चलाउन नसक्ने भनी निर्णय गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा १३२ (१) ले आयोग मानवअधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सक्षम छ भनिए पनि उपरोक्त खाले अडकुशहरूले आयोगको कार्यक्षेत्र र सक्षमता माथि प्रश्नचिन्ह खडा गरेको छ (अर्याल र साधीहरू, २०६८) । यसले सरकारद्वारा मानवाधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू ढाकछोप गर्नसक्ने र दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना

गर्न सक्दछ । यसले पीडितको न्याय पाउन सक्ने अधिकारलाई समेत बन्देज गर्न सक्दछ ।

"A national institution shall be given as broad a mandate as possible, which shall be clearly set forth in a constitutional or legislative text, specifying its composition and its sphere of competence"

आयोगको सक्षमताको अर्को पाटो यसले आफ्नो प्रतिवेदन कसलाई र कसरी पेश गर्छ भन्ने पनि हो । विभिन्न देशहरूको अनुभवले के देखाउँछ भने संसद सामु मानवअधिकार आयोगको रिपोर्ट पेश गर्न ढिलाइ गरिने र यसले आयोगको काममा प्रभावकारिता नहुने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा हरेक आर्थिक वर्षको अन्तमा अनिवार्य प्रस्तुत प्रतिवेदनमा व्यवस्थापिका संसदमा छलफल र बहस हुनुपर्छ ।

अधिकांश राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी संस्थाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र देशको राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयमा आयोगले पूर्ण रूपमा अनुसन्धानको कार्य गर्न सकेको देखिदैन । पेरिस सिद्धान्तले पनि यो कुरालाई निर्दिष्ट गरेको छैन । नेपालले यो कुरालाई दृष्टिगत गरी सुरक्षा संयन्त्र भित्र मानवअधिकार सेल गठन गरेको छ । विशेषतः आन्तरिक द्वन्द्वको अवस्थामा सुरक्षा संयन्त्रले गरेका थुप्रै मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू ढाकछोप हुने गरेका छन् । त्यसैले द्वन्द्वकालमा नेपालमा यस्ता जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू माथि कारवाही हुन सकेनन् । यसका लागि आयोगले नागरिक समाज मार्फत सरकार र सुरक्षा निकायलाई त्यस्ता घटनाको सत्य तथ्य छानबिन गरी कारवाही गर्न दबाव सिर्जना गर्न सक्नु पर्दछ । सुरक्षा संयन्त्र भित्रका मानवअधिकार सेलको हैसियतलाई पनि उच्च बनाउनु जरुरी छ जसले मानवअधिकार बारे चेतना जगाउनुका साथै मानवअधिकार उल्लङ्घनका बारे सचेत हुन मद्दत गरोस् । यस सन्दर्भमा बेलायत, दक्षिण अफ्रिका र ब्राजिल जस्ता देशहरूले सुरक्षा संयन्त्रभित्र छुट्टै आयोग बनाएको देखिन्छ ।

पेरिस सिद्धान्तको मूल मर्म देशको कानूनहरूलाई मानवअधिकार सापेक्ष बनाउने र त्यसलाई बलियो बनाएर लैजाने उद्देश्य हुनुपर्दछ । पेरिस सिद्धान्तले उल्लेख गरेका कतिपय शब्दहरू नै लागु हुनुपर्ने कुरा उपयुक्त नहुन पनि सक्दछन् । जस्तै Danish Centre for Human Rights ले 'quasi-jurisdictional' शब्दावलीलाई डेनमार्कको कानुनी प्रक्रियासँग नमिलेको भनी प्रतिक्रिया दिएको पाइन्छ :

"It should be noted that while the Paris Principles (PP) use the specific term "quasi-jurisdictional" functions for national institutions, it is not found in national legislation. Also, we can not necessarily take this function for granted, as there are some national human rights institutions which do not have it. The Danish Centre for Human Rights is one example." (The Danish Center for Human Rights 2001: 93).

२.१.२ आर्थिक स्रोतको पर्याप्तता

मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ सँग जोडिएको अर्को सवाल आर्थिक स्वायत्तताको प्रश्न हो। २०५३ को ऐनले व्यवस्था गरेभन्दा फरक २०६८ को ऐनको दफा २० (२) ले राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरूसँग सहयोग आदान प्रदान गर्नसक्ने भएपनि आर्थिक सम्बन्धमा भने अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति चाहिने व्यवस्था गरेको छ। यसले आयोगको आफ्नो स्वतन्त्रतामा असर पुग्ने गरी आर्थिक नियन्त्रण हुन नहुने पेरिस सिद्धान्तलाई पूर्णतः अनुशरण गर्दैन। पेरिस सिद्धान्तले यो तथ्यलाई जोड दिए पनि विकासशील र ठूला प्रजातन्त्र मानिएका देशहरूमा पनि यो कुरामा अड्कुश लगाइएको देखिन्छ। जस्तै उदाहरणका लागि भारतमा अर्थ मन्त्रालयले आयोगलाई बजेट दिने र दक्षिण अफ्रिकामा न्याय मन्त्रालय मार्फत् यसको व्यवस्थापन हुने गर्दछ। अहका मानिने यी मानवअधिकार आयोगहरूबारे अधिकारकर्मीहरूबाट उक्त व्यवस्थापन उपयुक्त नहुने कुरा उठाउँदै पनि आएका छन्। मानवअधिकार राष्ट्रिय संस्थाको अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल र व्यवस्थापनले देशको सार्वभौमसत्तालाई कुण्ठित पारेको कुरा अर्को थरी मानवअधिकारवादीले उठाइरहेको सन्दर्भमा (Noha, 2009) र विभिन्न प्रजातान्त्रिक देशमा देखिएको प्रयोगलाई आधार मान्दा सरकारी स्वीकृति चाहिने कुरालाई थप विचार र अध्ययन गर्नु जरुरी छ। पेरिस सिद्धान्तले मानवअधिकार आयोग आर्थिक र संरचनात्मक व्यवस्थापनमा स्वायत्त हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ।

"The national institution shall have an institution which is suited to the smooth conduct of its activities, in particular adequate funding. The purpose of this funding should be to enable it to have its own staff and premises, in order to be independent of the government and not to be subject of financial control which might affect its independence."

OHCHR ले गरेको एक अध्ययन अनुसार राज्यले दिएको बजेटबाटै मानवअधिकार आयोग चल्नुपर्छ भन्नेमा ६७ प्रतिशत मानिस थिए भने बाहिरी स्रोत जरुरी हुने र त्यसको व्यवस्था गर्न दिनुपर्ने भन्ने पक्षमा पनि झण्डै ६९ प्रतिशत उत्तरदाताहरू रहेको देखाइएको छ (OHCHR-2009:16)।

अर्थ व्यवस्थापन सम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तले जोड दिएको कुरा स्वतन्त्रता र उत्तरदायित्वलाई जगेर्ना गर्नु हो। यसले पर्याप्त अर्थ व्यवस्थापन हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। यस सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रस्तावले पनि बजेट मार्फत राज्यले आयोग माथि नियन्त्रण गर्ने कुरालाई अस्वीकार गर्दछ। "Financial control might affect its independence", (UN General Assembly Resolution 48/334 20 December 1993). NHRIs-Standard Setting and Achievement का अनुसार अर्थ व्यवस्थापनको अर्को महत्वपूर्ण पाटो बजेट पर्याप्तता हो जसले आवश्यक उच्चस्तरीय गतिविधिहरू निरन्तरता दिन र दक्षतापूर्वक काम सम्पादन गर्न मद्दत गरोस्।

राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने मुख्य दायित्व राज्यको नै हो। पेरिस सिद्धान्त अनुसार राज्यको आर्थिक दायित्व र संस्थाको स्वायत्तताको प्रश्न बारे UN-OHCHR ले यसरी व्याख्या गरेको देखिन्छ:

“National Human rights institutions are state sponsored and state funded organizations that nonetheless act independently of the government to promote and protect human rights at the national level. If they are established with Paris Principles, they can have an important and positive impact on their country’s human rights situations. While all institutions should share basic characteristics with regards to their mandate, responsibility and authority, there are different models. Increasingly, however, the distinctions between these models are blurred. What is more important than the label attached to an institution is the fact that its mandate function and power accord with the letter and spirit of the Paris Principles.” (UN-OHCHR 2010:28)

त्यसरी नै राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको आर्थिक व्यवस्थापनको निमित्त बाह्य स्रोतहरूको परिचालन गर्ने मापदण्डबारे UN-OHCHR ले 2010 मा गरेको तलको व्याख्या उपयुक्त देखिन्छ :

“In its general observations, the subcommittee has noted that funding from external sources, such as development partner, should not compose the core funding of NHRI as it is state’s responsibility to ensure a minimum activity budget so that the NHRI can operate and work towards fulfilling its mandate. In this regards, NHRI salaries in particular are the state responsibility and supplement from donor would, in any case, end once the project ends.” (UN-OHCHR 2010:152).

विशेषतः युरोपियन देशहरूमा सरकारले व्यवस्थापन गर्ने रकमको अतिरिक्त आयोगले आर्थिक व्यवस्थापन गर्न ट्रस्टहरू स्थापना गरेको पनि देखिन्छ । युरोप भित्रका राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको मुख्य आर्थिक श्रोत सरकार र युरोपियन युनियन नै हो । तर केही अध्ययनहरूले यो श्रोतमात्र पर्याप्त नहुने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय संयन्त्रका स्रोतहरूबाट पनि यी संस्थाहरू लाभान्वित हुनुपर्ने कुरा बताउँछन् (CRIDHO, 2009:19) । विकासोन्मुख देशहरूमा मानवअधिकार आयोगहरूको आर्थिक स्वायत्तताको प्रश्न सरकारले व्यवस्थापन गर्ने रकमसँग मात्र जोडिएको छैन बरु यो अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरू, सरकारहरू, संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सिधै मानवअधिकार आयोगसँग काम गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषयसँग बढी जोडिएको छ । २०६८ सालको आयोगको विधेयकले अर्थ मन्त्रालय मार्फत् आर्थिक व्यवस्थापन र अनुमति लिनुपर्ने कुरा तय गरेर नेपालको सन्दर्भमा यो प्रश्नलाई थप छलफलमा ल्याएको छ ।

स्रोत साधनको क्रम उपलब्धता हुने तर थुप्रै उजुरीहरू प्राप्त हुने अवस्थाले उजुरीहरू उपर समयमै उपयुक्त अनुसन्धान र कारवाही गर्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । एक अध्ययन अनुसार (Tiwana, Mandip 2004: 4) भारतमा २०००-२००९ मा करिब ७० हजार उजुरीहरू परेको र मानवअधिकार आयोगले सबै उजुरी माथि ध्यान पुऱ्याउन नसकेको तथ्य उजागर भएको छ । स्रोतको अपर्याप्तताले नेपाल लगायत अन्य देशको मानवअधिकार आयोगलाई पनि आफ्नो काम प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न समस्या देखापर्न सक्दछ ।

विभिन्न देशका उपर्युक्त अभ्यासहरूले के देखाउँछ भने मानवअधिकार आयोगका लागि आवश्यक सम्पूर्ण रकम संसदले नै व्यवस्थापन गर्ने कुरा सबैभन्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ। यसो गर्दा आयोग संसद र नागरिक समाजप्रति बढी उत्तरदायी हुन्छ र आयोगमा सरकार र विदेशी सङ्घ-संस्थाहरूको उचित र आवश्यक सहकार्य हुन पुग्दछ र आयोग मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि निष्पक्ष र प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्न सक्दछ। ऐनले नै संसदबाट बजेट विनियोजन गर्दा पर्याप्तताको सुनिश्चित गर्नुपर्छ। जस्तै पाकिस्तानको २००५ को विधेयकले संसदबाट बजेट छुट्टाउने कुरा गरेपनि पर्याप्तताको ग्यारेण्टी गरेको छैन। तर यस सम्बन्धमा मलेशियाको ऐनले भने पर्याप्तता हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ (Tiwana 2005)।

२.१.३ संरचनात्मक स्वायत्तता, आयोगका कर्मचारीहरूको नियुक्ति र हैसियत बारे प्रश्न

२०५३ को ऐनले गरेको व्यवस्था भन्दा फरक २०६८ को ऐनले क्षेत्रीय वा उपक्षेत्रीय कार्यालय खोल्न अन्य मन्त्रालयको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै सङ्गठनको संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

त्यस्तै सचिवको नियुक्ति आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले गर्ने व्यवस्था पूर्ववर्ती ऐनमा राष्ट्र प्रमुखबाट हुने व्यवस्था भन्दा भिन्न देखिन्छ। पूर्ववर्ती ऐनमा आयोगले कर्मचारीहरू आफै नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था बारे वर्तमान ऐन मौन बसेको छ। २०६८ को ऐनमा भएको यी प्रावधानहरूले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्वतन्त्र र स्वायत्त हैसियत माथि सरकारले केही अड्कुश लगाउन खोजेको स्पष्ट देखिन्छ।

जहाँसम्म नयाँ ऐनको दफा २५ ले सेवा सुविधाको बारेमा पूर्ववर्ती ऐनले सर्वोच्चको न्यायाधिश सरह हुने मानेकोमा परिवर्तन गरी संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त र सुविधा सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम हुने कुरा तय गरेको छ। यो पुनः व्याख्याले मानवअधिकार आयोगमा नियुक्त पदाधिकारीहरूको मर्यादा कम गर्न खोजिएको हो कि भन्ने आशङ्का जन्माएको छ भने नियुक्त हुने आयुक्तहरूको सक्षमताको विषयमा पनि प्रश्नचिन्ह उठेको छ।

पेरिस सिद्धान्तले आयोगको संरचना बहुल पक्ष हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ। यो सन्दर्भमा भारतमा पूर्व न्यायाधिशहरू वा सरकारी सेवक हुनुपर्ने व्यवस्था देखिन्छ र आयुक्तहरूमा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्य आयोगका प्रमुखहरूलाई सदस्य बनाउने व्यवस्था छ। पाकिस्तानको नयाँ मानवअधिकार सम्बन्धी विधेयकमा सरकारी सेवक हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस सन्दर्भमा डेनमार्कले प्राध्यापक, नागरिक समाजका मानिसहरूलाई संलग्न गराउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। जस्तै उदाहरणका लागि मलावीले भने नागरिक समाज र गैर सरकारी संस्थाको पर्याप्त प्रतिनिधित्व गराएको देखिन्छ। केही देशहरूमा विधायकहरू नै आयुक्त बन्न सक्ने व्यवस्था भएपनि उनीहरूको राजनीतिक संलग्नताले निष्पक्ष काम हुन नसक्ने भनी आलोचना भएको पनि पाइन्छ। युगाण्डामा

सांसद् आयुक्त भएमा राजीनामा दिनुपर्ने व्यवस्था छ । पेरिस सिद्धान्तका कतिपय प्रबन्धहरूलाई व्यवहारवादी भएर सोच्नु जरुरी छ । Paris Principle, UN Handbook, (1995) ले आयोगमा व्यापक नागरिक समाज, गैर सरकारी संस्थाहरू, मजदुर संगठनहरू, पेशागत सङ्गठनहरू, विभिन्न धार्मिक समूहहरू, पिछडिएका समूहहरू, विश्वविद्यालयका विज्ञहरूलाई समावेश गरी बहुलपक्षीय बनाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । विभिन्न देशको नियुक्तिको प्रक्रियालाई अध्ययन गर्दा प्रायः राष्ट्रिय संस्थाहरूले यो मापदण्ड पुरा गरेको देखिदैन । सल्लाहकारको भूमिका भएका केही मानवअधिकार संस्थाहरूले बरु यो मापदण्ड पुरा गरेको देखिन्छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यसको संरचनामा उपयुक्त सुधार गर्न Capacity Development Project (CDP) को सहयोगी कार्य समूह बनाइ गरेको अध्ययन अनुसार अष्ट्रेलिया र न्यूजिल्याण्डका मोडेलहरू उल्लेख गरेको छ । मानवअधिकार आयोगहरू बहुल संरचनाको हुनुपर्ने पेरिस सिद्धान्त अनुसार ती देशका संरचनाहरूमा महिला र जनजातिहरूलाई आयोगमा समावेश गरेको पाइन्छ । पूर्ववर्ती मानवअधिकार ऐन २०५३ मै महान्यायधिवक्ता र मुख्य सचिवलाई प्रदान गरिएको अधिकार अनुपयुक्त भएको भन्ने धारणा मानवअधिकारवादीहरूको छ (Adhikari, 2004) ।

संरचनागत मापदण्डको अर्को अफ्यारो कति कर्मचारी र कति बजेट उपयुक्त हुन्छ भन्ने पनि हो । जस्तै १९९७-९८ मा अष्ट्रेलियाले ४० प्रतिशत बजेट घटायो र थुप्रै कर्मचारीहरू विदा गर्नु पर्‍यो । विभिन्न देशको जनसंख्याको अनुपात र कर्मचारी संख्या र सहायक कार्यालयहरूको संख्यालाई हेर्ने हो भने धेरै विविधता देखिन्छ । यस सन्दर्भमा अन्य देशहरूसँग नेपालको तुलना गर्दा नेपालको मानवअधिकार आयोगलाई संरचनाको दृष्टिकोणले कमजोर मान्न सकिदैन । तथ्याङ्क अलि पुरानो भएपनि The Danish Institute of Human Rights (2001: 23-24) ले गरेको अध्ययनमा विभिन्न सन्दर्भबाट संकलित गरिएको यो तथ्य सान्दर्भिक देखिन्छ:

Table 2.1: Comparative chart of different countries

Country	Number of Staff	Population
Australia	108	18.2 million
Ghana	488	17.5 million
India	307	1 billion
Lathvia	10	1.5 million
South Africa	60	45 million
Newzealand	48	3.5 million
Uganda	30	20 million
France	5	58 million
Danish Center for Human Rights	65 staff + 12 Members	5 million

आर्थिक कठौती भएमा, कार्यादेश सङ्कुचन भएमा, अर्को समकक्षी प्रतिष्पर्धी राष्ट्रिय संस्था निर्माण गरेमा, आयोगको कुनै सदस्यको मृत्यु वा निजलाई हिंसाको खतरा वा कारवाही गरिएमा वा आयुक्तलाई हटाइएमा NHRIs को ICC ले पूर्व सावधानी गर्न सक्दछ (UN OHCHR 2010:48)। नेपालको सन्दर्भमा उजुरी गर्न पाउने केवल छ महिनाको हदम्याद र विशेष उजुरीहरू छानवीन गर्न स्वीकृत लिनुपर्ने कुरा उपरोक्त मापदण्ड अनुसार विचारणीय देखिन्छन्।

ICC ले मानवअधिकार आयोगको तह घट्टुवामा पर्नेहरूमा विभिन्न देशहरू रहेका छन्। श्रीलङ्काको A तहवाट B मा घट्टुवा भएको देखिन्छ। २००० देखि २००३ सम्म A तहमा रहेको अल्जेरियन ओम्बुड्समान, वेल्जियम र नेदरल्याण्ड B तहमा भरेका छन्। हङ्कङ, इरान, रोमानिया र स्विट्जरल्याण्डलाई C तहमा राखिएको छ। त्यसैगरी फिजी र नाइजर निलम्बनमा परेका छन्। दक्षिण अफ्रिका, मेक्सिको, भारत, इण्डोनेशिया, बेलायत, फ्रान्स, डेनमार्क, जर्मनी, नर्वे, रसियन फेडेरेशन, युक्रेन, क्यानडा, भेनेजुयला, बोलिभिया, अर्जेन्टिना, प्यालेष्टाइन, कतार, कोरिया, अष्ट्रेलिया, न्युजिल्याण्ड, थाइल्याण्ड, नेपाल, मङ्गोलिया, मलेशिया, जोर्डन आदि देशहरू A तहमा राखिएका छन् (OHCHR 2010:172)। तर संयुक्त राज्य अमेरिका, स्वीडेन, फिनल्याण्ड, जापान जस्ता देशहरू NHRI, ICC को सदस्य कमिटीमा देखिदैनन्। त्यस्तै फरक खालको राजनैतिक संरचना भएका चीन, भियतनाम लगायतका कम्युनिष्ट देशहरूको यसमा संलग्नता देखिदैन।

NHRIs को ICC ले २००९ को समीक्षा प्रति फरक धारणा राख्दै नेपालको मानवअधिकार आयोगलाई B तहमा घट्टुवा गर्न सिफारिस गरेको थियो। उनीहरूको यो सिफारिस विशेषतः मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ मा देखिएका केही कमी कमजोरीलाई दृष्टिगत गरी भएको देखिन्छ। तर नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको प्रतिनिधि मण्डल जेनेभा गइ यसको हैसियत, स्वायत्तता, संरचना आदि विषयमा ICC लाई आश्वस्त पारे पछि नेपालको हैसियत यथास्थानमा कायम रहेको देखिन्छ।

२.१.४ पीडितको न्याय पाउने अधिकार सङ्कुचन

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा १६ (४) ले पीडितलाई आयोगले क्षतिपूर्ति दिलाउन सक्ने सक्षमता कार्य क्षेत्रलाई सङ्कुचित बनाएको देखिन्छ। प्रचलित कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाएको वा क्षतिपूर्तिका लागि कारवाही अगाडि बढाइएको भएमा आयोगले यस सम्बन्धमा कुनै निर्णय नगर्ने व्यवस्था गरेको छ। आयोगको दफा १० को उपदफा ५ बमोजिम मानवअधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले छ महिनाभित्र आयोगमा उजुरी गरिसक्नुपर्ने हदम्याद तोकेको छ। तर पूर्ववर्ति ऐनले पीडितले उजुरी गर्न पाउने मितिको हदम्याद तोकेको थिएन। यसरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ ले गरेका केही नयाँ प्रावधान पूर्ववर्ती ऐन २०५३ ले प्रदान गरेका छुटहरूलाई सङ्कुचन गरेको देखिन्छ। पेरिस

सिद्धान्तले राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको बारेमा सक्षमता हुनु पर्ने र कार्यादेश सकेसम्म व्यापक हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ- "A National Institution shall be vested with competences to promote and protect human rights. A national institution shall be given a broad mandate as possible."

नयाँ ऐन २०६८ ले व्यवस्था गरेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मुद्दाहरू बारे निर्णय लिन सक्ने व्यवस्था र पीडितले उजुरी गर्न पाउने हदम्यादको व्यवस्थाले आयोगले मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धन गर्न सक्ने सक्षमतालाई थप सङ्कुचित पारेको छ । विशेषतः ६ महिने हदम्यादले संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/१४७ ले मानवअधिकार कानून र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन विरुद्ध उपचार र परिपूरण पाउने कुरा सुनिश्चित गरेको छ साथै अन्य उल्लङ्घन विरुद्ध कानूनहरू प्रति बन्देजात्मक हुन नहुने कुरा उल्लेख गर्दछ ।

"... Domestic statutes of limitations for other types of violations that do not constitute crime under international law, including those time limitation applicable to civil claims and their procedure, should not be unduly restricted."

हदम्यादको सम्बन्धमा संसारका विभिन्न देशहरूमा ६ महिना देखि २ वर्षसम्मका उजुरीहरू मात्र अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । नेपालमा गरिएको ६ महिने हदम्यादले मानवअधिकारका जघन्य उल्लङ्घनका घटनाहरू हदम्यादको कारणले कारवाही हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ । हदम्याद बारे देशको द्वन्द्व व्यवस्थापनको अवस्था हेरी OHCHR- 2010 ले गरेको व्याख्या बढी व्यवहारिक हुनसक्ने देखिन्छ :

"Many enabling law set a time limitation of six month, a year or two year after which is time barred, although in some cases, NHRI may retain jurisdiction to hear out of time cases, but again this depends upon statute. The rationale of limitation is twofold. First, it helps to ensure the parties are not dealing with cases where evidence is disappeared and memory has faded. The preferred approach is to leave it up to which cases it will investigate and when. This gives it a margin of discretion, since there may have been legitimate reasons for the delay. Second, the post conflict situations, NHRIs may be given a mandate to inquire into past abuses in order to prevent past impunity. However, consideration should be given to creating special bodies to deal with past abuses or to ensure that a transitional justice mandate is legally conferred on the NHRI." (OHCHR 2010: 34).

नयाँ ऐनमा मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार आयोगलाई दिएपनि अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन मानिने विषय वा प्रचलित कानून बमोजिम मिलापत्र हुन नसक्ने व्यवस्था भएको छ । दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिनका लागि यो ऐनमा गरिएको नयाँ प्रावधान उपयुक्त मानिन्छ ।

२.१.५ द्वन्द्वरत अवस्थामा आयोगको भूमिका कमजोर हुनसक्ने

मानवअधिकार आयोगको कार्यक्षेत्र माथि राज्यले आर्थिक संरचना र मर्यादामा अडकुश लगाई दिँदा विशेष गरेर राज्य र गैर राज्यको द्वन्द्वरत अवस्थामा आयोगले प्रभावकारी कार्य गर्न सक्दैन । यस्तो अवस्थामा गैर राज्य पक्षले मानवअधिकार आयोग माथि विश्वास गर्न नसक्ने देखिन्छ । द्वन्द्वका समयमा मानव अधिकार आयोगले खेल्नु पर्ने भूमिका, विशेषतः दुवै पक्षबाट लागु गराउनु पर्ने जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३, १९४९ बालअधिकार महासन्धि १९८९ र बाल सैन्य प्रयोगविद्को प्रोटोकल २००० आदिको पालना गर्न गराउन गाह्रो पर्ने देखिन्छ । मानवअधिकार आयोग र अन्य मानवअधिकार सम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूले नेपालमा द्वन्द्वको अवस्थामा द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट मानवअधिकार उल्लङ्घनका कुराहरू प्रति गम्भीर सचेत बनाउने र दबाव दिने कार्य प्रसंशायोग्य छ । मानवअधिकार आयोग र सङ्घ संस्थाहरूको यो भूमिका हुँदाहुँदै पनि राज्य र विद्रोही पक्षबाट युद्धका क्रममा केही जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू भएका छन् । मानवअधिकार आयोग र सङ्घ संस्थाहरूले द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच मध्यस्थकर्ताको भूमिका दुवै पक्षका लागि स्वीकार्य थियो । तर अहिलेका प्रावधानहरूले मानवअधिकार आयोग देशमा उत्पन्न हुने द्वन्द्वरत अवस्थामा कमजोर र मुकदर्शक मात्र बन्ने हो कि भन्ने खतरा देखाउँछ । दक्षिण एशियाकै पनि मानव अधिकार आयोगको अधिकार क्षेत्रलाई हेर्दा द्वन्द्वक्षेत्रमा आयोगले प्रभावकारी कार्य गर्न नसकेको देखिन्छ (Tiwana Mandip 2004:4) । यसले विशेषतः सुरक्षा निकायहरू माथि स्वतन्त्र छानविन गर्न नसक्दा दण्डहीनता बढेको र मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको देखिन्छ ।

द्वन्द्वरत अवस्थामा मानवअधिकार आयोगको काम केवल मानवअधिकार उल्लङ्घन निरीक्षण गर्ने, पालन गर्न लगाउने र उजुरी छानविन गरी कारवाही गर्न लगाउने कुरामा मात्रै सीमित हुन सक्दैन । वास्तवमा आयोगको ठूलो बृहत्तर भूमिका द्वन्द्व र तनावका कारणहरू पत्ता लगाउने र त्यसको समाधान गर्न सहयोग गर्ने पनि हो । यस सम्बन्धमा OHCHR ले मानवअधिकार राष्ट्रिय संस्थाहरूको ३ वटा भूमिका उल्लेख गरेको पाइन्छ (OHCHR 2010:128) ।

- १) द्वन्द्वरत पक्षहरू बीच सम्वाद गराउन प्रयास गर्ने ।
- २) शान्ति कायम गर्नका निमित्त यसको प्रक्रियाका लागि संयन्त्रहरू बनाउन प्रयास गर्ने ।
- ३) दुवै पक्षलाई आवश्यक र स्वीकार्य मानवअधिकारका मान्यता पालन गर्न लगाउने ताकी त्यसले द्वन्द्वका कारणहरू पनि समाधान गर्न मद्दत गरोस् ।

उपरोक्त दृष्टिकोणबाट हेर्दा नेपाल द्वन्द्वरत अवस्थाबाट भर्खरै संक्रमण गरिरहेको र अझै अनिश्चयता रहेको सन्दर्भमा मानवअधिकार आयोगको भूमिका बृहत्तर रहनु पर्ने देखिन्छ ।

२.२ NHRIs र नेपालको सन्दर्भ

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ को सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरूबारे विवेचना गरिरहेका नेपालसँग मिल्दोजुल्दो राजनीतिक परिवेश भएका देशहरू र मानवअधिकारको मुद्दालाई उजागर गरिरहेका केही देशहरूका राम्रा अभ्यासहरूबारे पनि विवेचना हुनु जरुरी छ। अन्तर्राष्ट्रिय बाध्यकारी तहको नभए पनि मानवअधिकार सम्मानका लागि राज्यको चरित्र मापन गर्ने गरिन्छ (अधिकारी २००४:९)। पेरिस सिद्धान्तलाई सन्दर्भको रूपमा लिने वा निर्देशक सिद्धान्त मान्ने भन्ने कुरामा फरक फरक धारणाहरू हुँदा विभिन्न देशहरूमा मानव अधिकार आयोगका भिन्न चरित्रहरू देखा परेका छन्। विश्वव्यापी रूपमा १ सय भन्दा बढी देशमा National Human Rights Institutions कार्य गरिरहेका छन् र ६० भन्दा बढी NHRIs को अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिसँग आवद्धता छ। डेनमार्क, अष्ट्रेलिया, क्यानडा यसका सबैभन्दा पुराना सदस्यहरू हुन् भने ९० को दशक पछि ICC मा आवद्ध भएका प्रभावशाली देशहरूमा भारत, दक्षिण अफ्रिका, मेक्सिको आदि पर्दछन्।

यिनीहरूमा कार्यादेश, मर्यादा र सक्षमताका आधारमा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूलाई निम्नानुसार विभाजित गरिएको पाइन्छ (Linda Reif 2000; Pohojolainen 2006 cited in Sonia Gardenaj 2009:43)। ओम्बुड्सम्यान, मानव अधिकार आयोग, मिश्रित मानवअधिकार ओम्बुड्सम्यान, सल्लाहकार समिति संस्था र कार्यादेश भएका संस्थाहरू। युरोपियन देशहरूमा पनि NHRIs हरूलाई विभिन्न रूपमा नामाकरण गरिएको छ। जस्तै फिनल्याण्डको संसदीय ओम्बुड्सम्यान, जर्मनको National Institute of Human Rights, स्वीटजरलैण्डमा Federal Commission Against Racism, बेल्जियमले समान अधिकार र जातिभेद विरोधमा केन्द्रको स्थापना गरेको देखिन्छ। स्वीडेनले त भ्रम बालबालिका, जातीय विभेद, अपाङ्गता, समान अधिकार, लैङ्गिक विभेदको विषयमा ५ वटा ओम्बुड्सम्यान बनाएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा अष्ट्रेलिया, फिनल्याण्ड र स्वीडेनले ओम्बुड्सम्यान स्थापना गरेको देखिन्छ। बेलायत, इटाली, ग्रीक, फ्रान्स, अमेरिका, रुस, न्यूजिल्याण्ड, भारत, दक्षिण अफ्रिका, अष्ट्रेलिया, इण्डोनेशिया, मेक्सिको, ब्राजिल आदि देशले आयोगको अवधारणालाई अगाडि बढाएको देखिन्छ। यस सन्दर्भमा जर्मन, साइप्रस, डेनमार्क, आदि देशले Institute र बेल्जियम, नर्वे आदिले Centre भनी नामाकरण गरेको देखिन्छ।

पेरिस सिद्धान्तको अवलम्बन गर्नेबारे एकरूपता र नियमितता भने देखिदैन। पेरिस सिद्धान्तले पीडित व्यक्तिको मानवअधिकारको संरक्षणको सवाल उठाएको छ। तर पनि युरोपकै विभिन्न देशमा समूहगत मानवअधिकार उजुरीहरूलाई सुनुवाई गरिने व्यवस्था छ (Kjaerum Morten 2001:71)। यसरी हेर्दा युरोपका मानवअधिकार सम्बद्ध संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र भित्र पीडित व्यक्ति विशेषको उजुरीले स्थान नपाउने देखिन्छ। पेरिस सिद्धान्तले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगहरूको स्तर निर्धारण गर्न ६ वटा आधारहरू बनाएको छ।

१. व्यापक कार्यादेश र सक्षमता (विश्वव्यापी मानवअधिकार मूल्य र मान्यता अनुसार)

२. स्वायत्तता
३. स्वतन्त्रता संविधानद्वारा सुनिश्चित
४. बहुलता
५. पर्याप्त श्रोत साधन र
६. अनुसन्धानका लागि पर्याप्त अधिकार

यी आधारहरूलाई विचार गर्दा नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यी आधारहरूलाई पूर्ण गरेको अवस्था थियो । स्रोत र साधनमा केही अभाव बेला-बेलामा खट्किदै आएको र सरकारबाट आयोगका सुझावहरू पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको कुरा कमजोर पक्षको रूपमा रहेका छन् । तर नयाँ ऐनले आयोगका अधिकारहरूलाई सङ्कुचन गरेको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय कमिटी (ICC) ले आवधिक समीक्षा गरी NHRIs हरूको तह निर्धारण गर्ने गरेको छ । जसमा A तहमा रहेका संस्थाहरू पेरिस सिद्धान्तलाई पूर्ण पालना गरेका हुन्छन् र यिनीहरूसँग मतदान गर्ने अधिकार रहन्छ । यिनीहरूले संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानवअधिकार काउन्सिलमा भाग लिन पाउँछन् । B तहका संस्थाहरू NHRIs को पर्यवेक्षक मात्र बन्न सक्दछन् भने C तहका संस्थाहरूलाई त्यस्तो कुनै सुविधा नहुने र व्यूरो प्रमुखको अनुमतिमा मात्रै अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिको बैठकमा उपस्थिति हुनसक्छ (<http://www.nhri.ohchr.org>) ।

पेरिस सिद्धान्तले ओम्बुड्सम्यान, मध्यस्थकर्ता र त्यस्तै अन्य निकायहरूलाई राष्ट्रिय संस्थाको परिधि भित्र राखेको छैन (Birgit Lindsnaes and Lone Lindholt 2001:2) । यो दृष्टिकोणबाट हेर्दा युरोपियन ओम्बुड्सम्यान, समान अधिकार, महिला अधिकार, सीमान्तकृत, अपाङ्गता, आदिवासी, शरणार्थी आदि सम्बन्धी अधिकारवादी संस्थाहरू पनि NHRIs को मापन भित्र पर्दैनन् । UN General Assembly को प्रस्ताव 64/161 ले ओम्बुड्सम्यान संस्थाहरूलाई पेरिस सिद्धान्त अनुसारको व्यवस्थामा ढाल्न प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ । मुख्यतया ओम्बुड्सम्यानको बारेमा बहुपक्षीय संलग्नता नभएको व्यापक अनुसन्धान गर्ने संयन्त्र नभएको कुरा कमजोरीको रूपमा लिइन्छ । ओम्बुड्सम्यानको प्रभावकारिता व्यक्तिगत विश्वसनियता माथि बढी भर पर्दछ । सदियौं देखि विशेषतः नर्डिक देशको स्वीडेनमा यो संयन्त्र प्रभावकारी सक्रिय रूपमा काम गर्दै आएको छ । यसले व्यक्तिगत उजुरीहरू माथि पनि अनुसन्धान गर्न सक्दछ । UNHCR ले पनि मानवअधिकार संरक्षणमा ओम्बुड्सम्यानको भूमिका बारे प्रशंसा गरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै सल्लाहकार हैसियत भएका मानवअधिकार संस्थाहरूले व्यक्तिगत उजुरीहरू लिदैनन् र अन्य उजुरीहरू माथि पनि अनुसन्धान गर्न सक्दैनन् । यिनीहरूको हैसियत सिफारिस गर्ने मात्र हुन्छ । तर यिनीहरूको संरचना भने अधिकांश देशमा बहुपक्षीय देखिएको छ । Institute र Centre हरूले पनि व्यक्तिगत उजुरी लिने चलन छैन् । यिनीहरूको मुख्य भूमिका अनुसन्धान र नीति निर्माणमा हुन्छ । यस्ता देशहरूमा उजुरी उपर कर्मचारीहरूले अनुसन्धान गर्दछन् र त्यस्ता संस्थाहरूको संरचना प्रायः बहुपक्षीय देखिन्छ । मिश्रित चरित्रका मानवअधिकार संस्थाहरूले भने मानवअधिकारको अतिरिक्त वातावरण, असल शासन, साथै आर्थिक अधिकारमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । यसरी फरक चरित्रका आधारमा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरू मध्ये ५८ प्रतिशत आयोग, ५

प्रतिशत मिश्रित र ७ प्रतिशत अन्य रहेको देखिन्छ (OHCHR, 2010 P.17, 19; OHCHR, NHRI Survey, 2009) ।

Birit Lindsnaes and Lane Lind Holt गरेको एक अध्ययनमा (२००९) सम्ममा १९४८ देखि १९९० सम्म पेरिस सिद्धान्तका आधारसँग स्थापित पुराना संस्थाहरूमा फ्रान्स (१९४८), न्यजिल्याण्ड (१९८७), क्यानडा (१९७८), अष्ट्रेलिया (१९८१), फिलिपिन्स (१९९७) र डेनमार्क (१९८७) छन् । पछिल्लो समयमा पेरिस सिद्धान्तलाई पूर्ण आधार बनाएर विभिन्न देशहरूमा राष्ट्रिय संस्थाहरू स्थापना भएको देखिन्छ । अफ्रिकी महादेशमा क्यामरून (१९९६), चाड (१९९४), घाना (१९९३), नाइजेरिया (१९९६), सेनेगल (१९९७), साउथ अफ्रिका (१९९५), युगाण्डा (१९९९) र जाम्बिया (१९९७), साथै मलानी, रुवाण्डा, लाइबेरिया, तान्जानियामा मानवअधिकारका राष्ट्रिय संस्थाहरू स्थापना भएको देखिन्छ । एशिया प्रशान्त क्षेत्रमा भारत (१९९४), श्रीलङ्का (१९९७), साथै नेपाल, मङ्गोलिया, वङ्गलादेश, थाइल्याण्ड, पाकिस्तान, किर्जिस्तान, उज्बेकिस्तान, फिजी र युरोपमा लाथभिया (१९९५), काजकिस्तान (१९९६) र जर्जिया (१९९७) ; र अमेरिका: मेक्सिको (१९९०) र कोस्टारिका (१९९३) सदस्य बनेको देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा फ्रेन्च कमिसनले केवल १९९३ मा मात्रै संविधानद्वारा स्वतन्त्र अस्तित्व प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ । युरोपमा विशेषतः फ्रान्स र बेलायती मानव अधिकार आयोगको भूमिका समन्वयकारी देखिन्छ भने कतिपय देशहरूमा ओम्बुड्सम्यानले फैसला गर्ने अधिकार राख्छन् ।

यसरी संसारमा रहेका मानवअधिकार संस्थाका विविधतालाई विचार गर्दै राम्रा अभ्यासहरूलाई अवलम्बन गर्नु जरुरी हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मूल्य, मान्यता र मापदण्डको सम्मान गर्दै नेपालको राजनीतिक प्रक्रियामा सकारात्मक रूपले अवलम्बन गर्नु पर्दछ । यसका लागि आयोगलाई शक्तिशाली बनाउँदै हाम्रो सन्दर्भमा समन्वयात्मक र मध्यस्थताको भूमिका बलियो बढाउँदै अघि जानु उपयुक्त हुन्छ ।

२.३ मानवअधिकार सम्बन्धी सरकारी नीतिहरूको समीक्षा

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले विभिन्न जातजाति, समुदाय, धर्म, भाषा र तिनका आस्थाहरूलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपालमा कहिल्यै पनि सरकारी उपेक्षाका कारण सामुदायिक दङ्गा र मुठभेटको इतिहास नभए पनि अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग ४ मा धर्म निरपेक्षताको नीतिले विविध भाषा, धर्म, संस्कृतिको संरक्षण गर्ने कुरालाई संविधानतः सुनिश्चित गरेको छ । नेपाल सरकारले नेपालमा जरा गाडेको जातीय र लैङ्गिक विभेदलाई अन्त्य गर्न निश्चित समयका लागि आदिवासी जनजाती, दलित, महिलालाई नीति निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रशासन र अन्य अवसरका क्षेत्रमा सकारात्मक विभेदको नीति अख्तियार गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय सम्मेलन १९९३ बाट निर्देशित भइ संयुक्त राष्ट्र सङ्घ विकास कार्यक्रम, बेलायत र स्वीटजरल्याण्डको सहयोगमा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय मानवअधिकार कार्ययोजना (National Human Rights Action Plan- NHRAP) तयार गरेको छ । देशका नागरिक समाज, मानवअधिकार समूह, कानुनी मञ्चहरू, पेशागत सङ्घहरू, संचार समूहहरू, आदिको सहभागितामा अन्तर्राष्ट्रिय कानून, संयन्त्रहरू र मानवअधिकार

सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणालाई सम्मान गर्दै नेपाल सुहाउँदो मानवअधिकार कार्ययोजना तय गरेको छ । छलफलका लागि प्रस्तावित यस कार्ययोजनाले शिक्षा, स्वास्थ्य, संस्कृति, वातावरण र दिगो विकास, दलित, आदिवासी, महिला, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्ग, बालबालिकाका अधिकार र विकासलाई विशेष जोड दिइएको पाइन्छ । त्यसै गरी कानुनी र न्यायिक क्षेत्रमा सुधार, द्वन्द्व व्यवस्थापन, श्रम र रोजगार, कारागार व्यवस्थापन, आदि क्षेत्रमा सुधार गर्दै मानव अधिकार संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।

नेपालको कानूनले मृत्युदण्डलाई निषेध गर्दछ । यसले नागरिकको बाँच्न पाउने अधिकार र स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गर्दछ । नेपालको संविधानले मौलिक अधिकारको रूपमा आफ्नो विचार राख्ने स्वतन्त्रता, पेशा व्यवसाय छनौट गर्न पाउने, काम गर्न पाउने, उद्योग धन्दा गर्न पाउने र सम्पत्ति राख्न पाउने अधिकार, विना हतियार सभा समारोह गर्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ ।

यी मौलिक अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्न नेपालको संसदले विभिन्न विधेयकहरूलाई सक्रिय बनाएको छ । यी मुख्य कानूनहरूमा State Cases Act, The Torture Compensation Act, The 'Legal Aid Act, The 11th Amendment of Civil Code Act यस अघि नै सक्रिय भइसकेका छन् भने सम्पत्ति सम्बन्धी कानूनहरू, यातना सम्बन्धी कानूनहरू, सूचना र व्यक्तिगत मामला सम्बन्धी अधिकार साथै शोषण र भेदभाव सम्बन्धी विभिन्न कानूनहरू बन्ने तरखरमा छन् ।

१० औँ राष्ट्रिय योजना र त्यसपछिका अन्तरिम योजनाहरूमा नेपालको मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा जनताको आर्थिक र सामाजिक अधिकारलाई विशेष ध्यान दिएको पाइन्छ । यसले सामाजिक र आर्थिक विभेद, शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य र वातावरणका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्ने दिशामा केन्द्रित हुँदै विद्यमान न्याय र प्रशासनिक क्षेत्रमा सुधारको खाँचोलाई औँल्याएको देखिन्छ । साथै, विद्यमान प्रशासनिक र भौतिक संरचनाहरूलाई परिवर्तन गर्न आवश्यक स्रोत र साधन, तालिम, व्यवस्थापनका पक्षहरूमा जोड दिएको छ । यसका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायत दलित, महिला, जनजाति आयोगहरू, कानून मन्त्रालय, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालय र अदालतलाई सक्षम र बलियो बनाउन विशेष सहयोग कार्यक्रम र तालिमहरू प्रबन्ध गर्ने कुरालाई बल गरेको पाइन्छ । विशेषतः न्याय क्षेत्रलाई पारदर्शी, सक्षम, निष्पक्ष बनाउन आधुनिक प्रविधिहरूसँग साक्षात्कार गर्ने र उपयुक्त जनश्रोतको व्यवस्थापन गर्ने कुरा उल्लेख छ । मानवअधिकारको बारेमा नयाँ पुस्तालाई सुसूचित गर्न विद्यालय पाठ्यक्रममा मानवअधिकारका विषयवस्तुहरू समावेश गर्न जोड दिइएको छ ।

नेपाल हालसम्म २० वटा संयुक्त राष्ट्र सङ्घसँग सम्बन्धित महासन्धि र ७ वटा आइएलओसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूको पक्षधर भएको र अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३ (१३) ले अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूले घरेलु कानूनको ठाउँ लिन र विवादित भएमा तिनलाई विस्थापित गर्न पनि सक्दछन् । यसो हुँदाहुँदै पनि नेपालका मानव अधिकार संरक्षणमा भएका व्यवस्थाहरूलाई विश्वव्यापी मानव अधिकारका मान्यताहरू र अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूसँग एकरूपता ल्याउन आवश्यक कानून संशोधन र अन्य व्यवस्थापनका कार्यहरू गर्न जरुरी हुन्छ ।

अध्याय ३

राष्ट्रीय मानवअधिकार आयोगका नीतिहरू

३.० राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका नीतिहरू

मानवअधिकार सम्बन्धी रणनीतिक योजना २००४ देखि २००८ सम्म ले द्वन्द्वकालमा मानवअधिकार संरक्षण सम्बन्धी उद्देश्यहरूलाई बढी प्राथमिकता दिएको थियो । देशको भयावह अन्तर्द्वन्द्व अवस्थामा यो अत्यन्त आवश्यक थियो । तर २३ बुँदे विस्तृत शान्ति सम्झौता भइ देशमा विकशित सकारात्मक अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै त्यसपछिको रणनीतिक योजना २००८-२०१० ले संविधान निर्माणलाई बढी मानवअधिकार मैत्री बनाउने, द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने, द्वन्द्व पीडितहरूलाई न्याय दिने र जनताका आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूलाई जोड दिने नीति लिएको देखिन्छ (NHRC,2008:19)।

रणनीतिक योजना २००८-२०१० ले निम्नानुसार प्राथमिकताको विषयहरू तोकेको छ:

- १) मानवअधिकार मैत्री संविधान बनाउने/बनाउन सहयोग गर्ने ।
- २) दण्डहीनताको संस्कृति अन्त्य गर्ने /अन्त्य गर्न सहयोग गर्ने ।
- ३) नागरिकको जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने /गराउने ।
- ४) आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक विभेदहरूलाई अन्त्य गर्ने /अन्त्य गर्न सहयोग गर्ने ।
- ५) वेपत्ता र आन्तरिक विस्थापितको बारेमा सत्य तथ्य निरूपण गरी न्याय प्रदान गर्ने ।
- ६) बालबालिका, महिला, अल्पसङ्ख्यक, आर्थिक, सामाजिक अधिकार, वातावरण, विकास र शान्तिको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न पहल गर्ने ।

मानवअधिकार रणनीतिक योजना २००८-२०१० देशको दशौं पञ्च वर्षीय राष्ट्रिय योजनाले तय गरेका धेरै विषय वस्तुहरूसँग मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । यसले ESC अधिकारहरू, वेपत्ता र विस्थापित साथै समूहगत अधिकारहरूलाई रणनीतिक योजनामा विशेष जोड दिएको छ । यो योजनाले सम्भावित परिस्थितिको परिकल्पना, उत्पन्न हुनसक्ने खतराहरू र त्यसको व्यवस्थापनको उपायहरूलाई पनि सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आफ्नो स्थापना पश्चात ३ वटा रणनीतिक योजना तयार गरेको छ । ती मध्ये रणनीतिक योजना २००४-२००८ र रणनीतिक योजना २००८-२०१० मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि महत्वपूर्ण मानिन्छन् । रणनीतिक योजना २००४-२००८ SWOT Analysis (Strength, Weakness, Opportunity and Threats) को आधारमा रणनीतिक उद्देश्यहरू, कार्यक्रम, प्रमुख कामका क्षेत्रहरू र सङ्कटग्रस्त क्षेत्रहरू (Vulnerable issues) तय गरिएका छन् । त्यसै गरी रणनीतिक योजना २००८-२०१० ले ९ वटा प्रमुख मुद्दाहरू र ७ वटा रणनीतिक उद्देश्यहरू तय गरेको छ ।

त्यस्तै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले पछिल्लो अवधिमा मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूलाई दृष्टिगत गरी ९ वटा मुख्य मुद्दाहरूमा जनचेतना लगायत अन्य कार्यक्रमको योजना बनाएको देखिन्छ । जस अन्तर्गत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार, महिला मानवअधिकार, आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार, बालअधिकार, बलपूर्वक वेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार रहेका छन् । आयोगले यी विषयवस्तु सम्बन्धी पृष्ठभूमि, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, आयोगको भूमिका र रणनीतिक योजना, उजुरी र सिफारिसहरू, आदिको विवेचना गरी विषयगत पुस्तिकाहरू पनि तयार गरेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले खास गरी २००८ देखि श्रृंखलाबद्ध रूपमा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न विशेष पहल गरेको देखिन्छ । यी क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई प्रभावकारी कार्य गर्न राष्ट्रिय दलित आयोग, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय सम्बद्ध व्यक्तिहरू र अन्य सङ्घ संस्थाहरूलाई समावेश गरी खाद्य, आवास, स्वास्थ्य, शिक्षा र कामको अधिकारका लागि सूचकाङ्कहरू निर्धारित गरेको छ । प्रक्रियागत सूचकाङ्क निर्धारण एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो किनभने ती सूचकाङ्कहरूका आधारमा राज्यका लक्षित कार्यक्रमको कार्यान्वयन पक्ष र उपलब्धिहरूलाई मापन गर्न सकिन्छ, र राज्यलाई मानवअधिकारको मापदण्ड स्वीकार गर्न र राज्यले गर्नुपर्ने आवश्यक नीतिगत पहलका लागि बाध्य पार्न सकिन्छ (NHRC 2010:2/10) । उल्लेखित पक्षहरूलाई मानवअधिकारको रूपमा स्थापित गर्न नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सवैधानिक व्यवस्था र राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरू पर्याप्त छन् । एक दशक भन्दा बढी अवधिसम्म द्वन्द्वबाट ग्रसित भइ गुञ्जिरहेको नेपालका निमित्त यी प्रश्नहरू मानवअधिकारको कोटीमा राखी अविलम्ब समाधानका बाटाहरू खोज्नु जरुरी हुन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आइसीइएससीआर), महिलाहरूको विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी), जातीयविभेद उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धि (सीपीआरडी) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (सिड्स) लगायत अन्य महत्वपूर्ण मानवअधिकार सन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएकोले नेपाल भित्र उक्त अधिकारहरू संरक्षण र सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रको दायित्व हो । सीडिआरडि को २ (१) ले हरेक राष्ट्रको यो दायित्वलाई अधिकतम स्रोत साधन परिचालन गरी पुरा गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । त्यसै गरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूलाई मौलिक अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ । उदाहरणका लागि संविधानले सुनिश्चित गरेका मौलिक अधिकारहरू निम्नानुसार छन्:

Table 3.1: Different ESCR enshrined in the interim constitution of Nepal

१.	अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३
२.	समानता तथा अविभेदको अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३
३.	स्वस्थ वातावरण तथा निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १६ (१)/(२)
४.	शिक्षा तथा संस्कृतिको अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १७
५.	रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाको अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १८
६.	जबर्जस्ती श्रम, दासता तथा मानव बेचबिखन विरुद्धका अधिकारहरू	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १८ र २९
७.	खाद्य सम्पन्नताको अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १८ (३)
८.	उचित कार्य अभ्यासहरूको अधिकार र ट्रेड युनियन गठन गर्न पाउने तथा सामूहिक सौदावाजी गर्नपाउने अधिकार	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३० (१)/(२)
९.	वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गीक, साँस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय विभेदको अन्त्य गर्न	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३ (घ)
१०.	रोजगारी एवम् आय आर्जनका अवसरहरूको वृद्धि गर्न	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३ (१)
११.	आर्थिक तथा सामाजिक असमानता हटाउने	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३४ (५)
१२.	सबै क्षेत्रका जनताको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास र रोजगारी जस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर वृद्धि गर्ने	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३५ (१)
१३.	महिला, बालबालिका, दलित, वृद्धवृद्धा, अपाङ्ग र लोपोन्मुख जातिको लागि स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्न	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३५ (८) र (९)
१४.	महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी र मुस्लिम लगायत अल्पसङ्ख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, पूर्व कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने	अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३५ (१४)

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७ (२) अनुसार संविधानको उपरोक्त व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गर्न सक्नेछ । राजनीतिक खिचातानीले सङ्घीय गणतन्त्र नेपालको नयाँ संविधान बन्न नसकेता पनि

२०६२/०६३ को जन-आन्दोलनले जनताको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारलाई अन्तरिम संविधानमा सुनिश्चित गरेको छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले उपरोक्त अधिकारहरूको लागि जनचेतना जगाउनु जरुरी छ । आइसीइएससीआर सँग सम्बन्धित केही कानूनहरू नेपालमा भएतापनि ती पर्याप्त छैनन् र धेरैमा संशोधन गरिनु जरुरी छ ।

खाद्य ऐन २०२३, आमाको दुध प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु ऐन २०४९, नेपाल स्वास्थ्य ऐन २०५३, औषधी ऐन २०३५, वैदेशिक रोजगार ऐन २०६४, संयुक्त आवासको स्वामित्व ऐन २०५४, भवन ऐन २०५५, शिक्षा ऐन २०२८ आदि कानूनहरूले नागरिकका आर्थिक सामाजिक अधिकारहरू केही हदसम्म सुनिश्चित गर्न प्रयास गरे पनि पर्याप्त छैनन् । अमृता थापा तथा मनु हुँमागाँई विरुद्ध नेपाल सरकारको मुद्दामा सर्वोच्चले २००८ मा जारी गरेको निर्देशनात्मक आदेशमा सरकारलाई निःशुल्क शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य सेवा आदि विषयमा कानून निर्माण गर्न भनेको थियो । त्यस्तै एक अर्को रिटमा रोजगार सम्बन्धी कानून बनाउन आदेश जारी गरेको देखिन्छ भने नागरिक लगायत राजनीतिक अधिकारहरूसँग स्वास्थ्य, शिक्षा, स्वास्थ्यका अधिकारहरू प्रत्याभुति गर्नु राज्यको दायित्व भएको व्याख्या गरेको छ (NHRC 2011:22) । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सर्वाधिक जोखिममा रहेका, दुर्गम र सीमान्तकृत समुदायमा फैलिएका प्रकोप र रोगव्याधी, शिक्षा र रोजगारका क्षेत्रमा देखिएको अराजकता, न्यूनतम र आवश्यक पारिश्रमिक आदि अहम महत्व र जरुरी प्रश्नमा सरकारलाई अविलम्ब जवाफ दिइ कार्यान्वयनमा जान दबाव दिन सक्दछ । नागरिकले पाउनुपर्ने यी अधिकार बारे जनता बीच व्यापक जनचेतना जगाउन सक्दछ -(NHRC 2011) ।

RRN ले गरेको एक अध्ययनको निष्कर्षमा (RRN, 2007M5) ILO अभिसन्धि NOs. 29. 81 र 87 मा नेपाल अनुबन्धित हुनुपर्ने जोड दिएको छ । यसले श्रम बजार कुनै पनि जाति, लिङ्ग, रङ्ग, राजनीतिक आस्था, उद्गम, आदि कुराको आधारमा विभेद गरिनु नहुने कुरामा जोड दिएको छ ।

आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरू पूर्ण रूपमा प्रत्याभूत हुनुपर्ने र त्यसमा 'कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम' जस्ता उल्लेखित प्रावधानले ती अधिकारलाई सुनिश्चित नगर्ने देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलाले महिलाको सम्पत्ति माथिको अधिकार, अवकाश सम्बन्धमा भएको महिला माथि विभेद, आर्थिक सामाजिक अधिकारका केही मुद्दाहरूमा सकारात्मक फैसला गरेपनि सर्वोच्चले दुर्गम क्षेत्रका जनताको खाद्यान्न उपलब्ध गराउनुपर्ने बाध्यतालाई भने स्वीकार गरेको देखिदैन (RRN 2007 1-3) ।

सहकारी ऐन १९९२ र गरिवी निवारण कोष ऐन २०६३ को उद्देश्य गरिव, विपन्न, दलित, महिला र दुर्गमका जनता माझ रहेको गरिवी उन्मुलन गर्ने र आर्थिक उन्नति गराउने रहेको देखिन्छ । दलित आयोग, आदिवासी आयोग र महिला आयोग सम्बन्धित समुदायका आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारहरू स्थापित गरी उत्थान गर्न स्थापित गरिएका हुन् । भूमि अधिकार नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारलाई स्थापित गर्न सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो । तर राष्ट्रिय मानवअधिकार

आयोग वा सर्वोच्च अदालतले भूमि अधिकार सम्बन्धमा कुनै विशेष पहल र आदेश दिएको देखिदैन । भूमि सुधार ऐन १९६४ ले हद बन्दीभन्दा बढीको जमीन लुकाइएको र सरकारी पक्षबाट यस विषयमा कारवाहीका लागि खासै चासो नभएको देखिन्छ । कानुनी तहमा लड्न सक्ने र मोही अधिकारको आन्दोलनले सीमित मोहीले केही हदसम्म ती अधिकार लिएको देखिन्छ ।

३.१ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कार्य समीक्षा

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले तयार गरेको एक अध्ययनमा २०५८ साल देखि २०६७ सालसम्म नेपाल सरकारलाई जम्मा ३८६ मानवअधिकार उल्लङ्घन र दुरुत्साहित गरिएको घटना मध्ये केवल ३४ वटा मात्र पूर्ण कार्यान्वयन भएको देखाउँछ । यसरी हेर्दा यो कार्यान्वयनको केवल लगभग ९ प्रतिशत मात्र हुन आउँदछ । त्यसरी नै सिफारिस उजुरी मध्ये ३६ प्रतिशत आंशिक कार्यान्वयन भएको देखिन्छ भने ५५ प्रतिशत सिफारिसहरू मुख्यतया २०६१ देखि २०६६ सालसम्म सुरक्षाकर्मीबाट भएका गैर कानुनी हत्या, हिरासतमा मृत्यु, माओवादीबाट हत्या, विस्थापित र वेपत्ता सँग सम्बन्धित उजुरीहरू पर्दछन् । अधिकांश उजुरीहरू राजनैतिक र नागरिक अधिकारसँग सम्बन्धित छन् र ती उजुरीहरू द्वन्द्वको समयमा बढी आएको देखिन्छ । २०६२/०६३ मा सबैभन्दा बढी २,३३१ उजुरी आयोगमा दर्ता भएको देखिन्छ ।

प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, रक्षा, गृह र सुरक्षा निकायबाट प्राप्त हुने जवाफहरू मध्ये केही कारवाही भएको र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिइएको भन्ने व्यहोराका हुन्छन् भने केही जवाफहरू कारवाही गर्न नसकिने प्रकृतीका भनेर जवाफ पठाइन्छ । जस्तै: द्वन्द्वकालको चरम उत्कर्षको बेलामा पनि आयोग र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित पक्षहरूको दबावले २०६१ वैशाख २० गते दोरम्भा लगायत २० वटा घटनाको सिफारिस कार्यान्वयन बारे प्रगति भएको उल्लेख गरिएको थियो । त्यसैगरी २०६६ श्रावण २३ मा आयोगले सिफारिस गरेका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू प्रतिको कारवाही बारे सरकारीसम्बन्धित सम्पूर्ण निकायलाई पत्राचार गरेको थियो (NHRC,2067: 23) ।

सरकारी पक्षबाट मानवअधिकार उल्लङ्घनका जघन्य घटनाहरू प्रति वेवास्ता भइरहेकोले आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न माग गर्दै सर्वोच्च अदालतमा दिइएका रिट निवेदन प्रति कार्यान्वयन गर्न परामादेश जारी गरेको थियो । यी मध्ये सर्वोच्च अदालतले वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजी, दोषीलाई कारवाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन २०६४ जेष्ठ १८ मा ऐतिहासिक फैसला गरेको देखिन्छ । अभैसम्म पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको उक्त जारी गरिएको परामादेश मुद्दाको लागि आयोगको तर्फबाट बासुदेव बजगाईं, ओमप्रकाश अर्याल र श्यामबाबु काफ्लेले बहस गर्नु भएको थियो । आयोगको सिफारिस कारवाहीका लागि देशका विभिन्न जिल्ला अदालतमा पनि मुद्दाहरू दायर भइ कारवाही शुरु भएको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले शान्ति प्रक्रिया पश्चात् अन्तरिक विस्थापितहरूको अधिकारका लागि पनि कामको विशेष क्षेत्र बनाएको देखिन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापनको निमित्त

उनीहरूका हनन् भएका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने कुरा निकै महत्वपूर्ण हुन जान्छ । यो आवश्यकतालाई मशसुस गरी नेपाल सरकारले पनि आन्तरिक विस्थापित राष्ट्रिय नीति २००७ तय गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय निर्देशिका अनुसार विस्थापितहरूलाई तीन प्रकारमा विभाजित गरेको छ ।

- १) द्वन्द्व, लुट, सम्पत्ति हरण, मृत्युको डर, अपहरणको डर, साम्प्रदायिक दडुगा, राजनीतिक आन्दोलनबाट विस्थापित ।
- २) प्राकृतिक प्रकोप र विकासका क्रियाकलापका कारण विस्थापित ।

आन्तरिक मानवीय कानुन र राज्य पक्षसित सम्बन्धित अभिसन्धिहरूले विस्थापितहरूको अधिकार संरक्षण गर्नु हरेक देशको दायित्व हो । जेनेभा अभिसन्धिको धारा ४९ र यसको दोश्रो ऐच्छिक प्रोटोकलको धारा १७ ले IDPs अधिकारका बारेमा उल्लेख गरेको । नेपालमा शुरुका अवस्थामा विकास निर्माणका कामले केही विस्थापनका समस्याहरू देखा परे पनि मूलतः नेपालको समस्या द्वन्द्वसँग सम्बन्धित छ । नेपालमा २ देखि २ लाख ५० हजारसम्म आन्तरिक विस्थापितहरू रहेको कुरा विभिन्न निकायहरूले अनुमान गरेका छन् । २०५७ श्रावणमा घोषित मुक्त कमैयाहरू पनि खाना, बास र कपासको कुनै ग्यारेन्टी नभै विस्थापित बन्न पुगेको देखिन्छ (NHRC, 2008:4) ।

आन्तरिक रूपमा विस्थापित हुन नदिन, विस्थापित भइसकेका अवस्थामा उनीहरूको बचाऊ र सुरक्षा गर्न र उनीहरूको घर फर्किने, पुनर्स्थापित हुन पाउने अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्ने कुरा आन्तरिक कानुन, नेपालको संविधान, दशौँ राष्ट्रिय योजना २०५९-२०६४, विस्तृत शान्ति सम्झौता र विस्थापित सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३ ले उल्लेख गरेको भएता पनि व्यवहारमा यी कुराहरू पूर्ण रूपमा लागु हुन सकेको छैनन् ।

आयोगको रणनीतिक योजना २००८-२०१० मा आन्तरिक विस्थापित सम्बन्धित कार्यका लागि ३ वटा उद्देश्यहरू तय गरेको देखिन्छ: पहिलो विस्थापित र वेपत्ता बारे सत्यतथ्य निरूपण आयोग बनाइ द्वन्द्वबाट प्रभावित र उनीहरूका परिवारलाई न्याय प्रदान गर्ने, दोश्रो उनीहरूको हकमा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरू मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गर्ने र तेश्रो ती अधिकारहरू पूरा गरिएको/ नगरिएको कुरा सुनिश्चित गर्न आवश्यक सूचकाङ्क र मापदण्ड तय गर्ने । मानव अधिकार सम्बन्धी रणनीतिक योजना २००४-२००८ को तेश्रो उद्देश्यले विस्थापितहरूको अधिकार रक्षा गर्ने कुरा उठाएको थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आन्तरिक विस्थापितसित सम्बन्धित तथ्य, तथ्याङ्क संकलन गर्ने, विभिन्न ठाउँको अवस्था निरीक्षण गर्ने, आन्तरिक विस्थापित व्यक्तिहरूका IDPs का अधिकारका रक्षाका लागि विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूसँग मिलेर कार्य गर्ने, IDPs का उजुरी माथि कारवाही गरी सरकारलाई सिफारिस गर्ने, IDPs सम्बन्धी अधिकारलाई प्रचार प्रसार र अनुसन्धानका कार्य गरी जनचेतना जगाउने कार्यहरू गरेको देखिन्छ । सात राजनीतिक दल र माओवादी बीच भएको २३ बुँदे सहमतिको बुँदा ८ र ९ ले उल्लेख गरेका कुरा कार्यान्वयन गराउन मानवअधिकार आयोगका आयुक्तले निरीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि

आन्तरिक विस्थापनको समस्या चाहिँ समाधान हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यस सम्बन्धमा अझै ठोस पहल कदमी लिई विस्थापितहरूलाई पुनर्स्थापित गरी न्याय प्रदान गर्न थप योजना बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

लामो समयसम्म दरबन्दी अनुसार कर्मचारी पदपूर्ति नहुनु, सचिव पद रिक्त रहनु, भ्रष्टाचार १५ महिना आयोग पदाधिकारी विहीन रहनु आदि जस्ता संरचनागत समस्याहरू राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले भोगिरह्यो । आफ्नै आर्थिक नियमावली नहुनु र सरकारबाट हुने आर्थिक प्रवन्धले मानवअधिकारको कार्यमा ढिलासुस्ती हुनु साथै आयोग भित्र भएका विवादहरू छुत्ताछुल्ल बाहिर आउनु आदि समस्याले आयोगले अपेक्षाकृत गति लिन सकेन ।

नेपाल प्रहरी भित्र मानवअधिकार सेलहरू बनाए पनि नीतिहरूको प्रभावकारिताबारे थप अध्ययन जरुरी छ । प्रहरीसित सम्बन्धित उजुरीहरू माथि कारवाही गर्न बेलायत, दक्षिण अफ्रिका र ब्राजिलले छुट्टै आयोगहरू बनाएको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको रणनीतिक योजना २००८-२०१० ले स्रोतको पर्याप्तता हुनुपर्ने कुरा कल्पना गर्दछ । तर २०६८ को नयाँ ऐनले आयोगको अर्थ व्यवस्थापनमा नियन्त्रण हुन नसक्ने र यस अपर्याप्तताका कारण हुने अफ्यारालाई सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ । यदी कारणवश स्रोतको अपर्याप्तता वा सङ्कुचन हुने भएमा उक्त जटिलता व्यवस्थापनका लागि नीति निर्मातालाई पेरिस सिद्धान्तबारे बुझाउने कार्य गर्ने, कानून निर्माताको ध्यानाकर्षण गर्ने, दाताको अन्य श्रोतको खोजी गर्ने, सरकारका सम्बद्ध पक्षसँग नियमित कार्यशाला गोष्ठी र बैठक गर्ने र दीर्घकालिन व्यवस्थापनका लागि Endowment fund तयार गर्नुका साथै यसले कार्ययोजनाका लागि तर्कसङ्गत खाका र समय तालिका पनि तयार गर्ने हुनुपर्दछ (NHRC, 2008:30-31)

३.२ मानवअधिकार आयोग, नयाँ ऐन र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा यसको प्रभाव

मानवअधिकारका मुद्दाहरू अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा धेरै महत्वपूर्ण साथै विवादको विषय पनि बन्दै आएका छन् । शीत युद्धताकाको दुई ध्रुवीय विश्वमा पनि अमेरिका र पश्चिमी जगतले राजनीतिक अधिकार, वाक स्वतन्त्रता, सम्पत्तिको अधिकार, आदि विषयमा जोड दिइएको पाइन्छ भने सोभियत रुस र चीन सँग सम्बन्धित खेमाले आर्थिक समानताको अधिकार, औपनिवेशिक जनताको स्वतन्त्रता साथै सामाजिक र आर्थिक अधिकारको विषयमा जोड दिएको पाइन्छ । सोभियत सङ्घको विघटन हुँदाताका सम्म एक पक्षले अर्को पक्षबाट उठाएको मुद्दाहरूलाई सजिलै स्वीकार्ने वातावरण नभएकाले सबैका लागि आवश्यक अधिकारका विषयहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानून र उपयुक्त संयन्त्र बन्न सकेका थिएनन् । तर शीत युद्धको अन्तिम दशक र त्यसको अन्त्यसँगै बालबालिका र महिला साथै आर्थिक र सामाजिक अधिकार सम्बन्धी अभिसन्धिहरू एकातिर भए भने अर्कोतिर संसारका राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूलाई निर्देशित

गर्ने र कार्यगत एकरूपता ल्याउने उद्देश्यले कानुनमा पेरिस सिद्धान्तको अवधारणा आयो । विशेषतः शीत युद्ध पछि राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय संरचनाहरूको विकासले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा ठूलो भूमिका खेलेको छ । (Swaki Noha 2009:41) । यो सञ्जाल विभिन्न देशका राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाको अतिरिक्त राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गर सरकारी संस्थाहरू, सरकारका विभिन्न निकायहरू र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई संलग्न गराएकाले यसको प्रभाव व्यापक मानिन्छ । मानवअधिकारसँग सम्बन्धित संस्थाहरू प्रायः नागरिक समाजको संलग्नता सहित प्रायः सरकारी निकायहरू विरुद्ध मानवाधिकारको क्षेत्रमा सङ्घर्षको अवस्थामा रहने गरेकोले उनीहरू मानवअधिकारका राष्ट्रिय संस्थाहरू सरकारको प्रभावबाट स्वतन्त्र र स्वायत्त रहनु भन्ने चाहना राख्छन् । यस सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था बारेका केही अध्ययनहरू यसले देखाएको अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव बारे समालोचनात्मक दृष्टि राख्छन् । NHRIs को अन्तर्राष्ट्रिय प्रभावबारे Shawki Noha ले आफ्नो समालोचनात्मक पेपरमा Rome Statute र ICC को बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र अन्य देशको शासकको बानी व्यवहोराबाट यो बढी प्रभावित भएको साथै सार्वभौमसत्तालाई छायामा पारेको धारणा राख्छिन् । यसबारे उनी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू मार्फत राष्ट्रिय कानुन बलियो बनाउने उपाय खोज्नुपर्ने मनसायमा देखिन्छन् । (Shawki Noha 2009):

“The 1998 Rome Statute and the ICC have created much more direct link between individual behavior and international society than has ever existed before, created international standard by which to measure domestic reaction to mass criminality, and offered permanent forums to complement state institutions that may be too weak and compromised fairly to try perpetrators of humanities most heinous crimes. Protection of sovereignty built into the statute enabled the court to be established in an international system in which sovereignty remains major institution. Successful creation and operation of the court, however, demonstrates progressive softening of sovereignty as an institution, and its co-existence with increasingly pervasive global norms.”

त्यस्तै Gardenas (2009) ले आफ्नो अध्ययन कार्यपत्रमा अहिलेका कति कुरामा सुधार नगर्दा राज्यको सार्वभौमिकता दयनीय हुने र यसो गर्दा यी प्रक्रियाहरू केवल राजनीतिक श्रृङ्खलाको रूपमा विकास हुने सम्भावनालाई बताउँछिन् :

“The institutional boundary of state sovereignty is now more permeable. While sovereignty may never have been as institutionalized as domestic institutions, this change in its sacrosanct nature through the alteration and creation of international law has real political consequences not all of which have been welcomed, but which appear likely to be persist.”

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ ले पूर्ववर्ती विधेयकले दिएको स्वतन्त्रता र व्यापक कार्यादेशलाई सङ्कुचित गरेको सन्दर्भमा आयोगको स्तर

घटनसक्ने साथै नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा प्रभाव पर्नसक्ने आँकलन गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र मानवअधिकारको विषय सधैँ विवादित रहँदै आएको छ । भारत, ब्राजिल, दक्षिण अफ्रिका र इण्डोनेशिया जस्ता देशले (चिन र रुस लाई छाड्ने हो भने पनि) अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारमा विवादित मुद्दा जस्तै सिरिया र लिवियाका वबारे अमेरिका, फ्रान्स, बेलायत भन्दा फरक अडान लिएको देखिन्छ । ती मुद्दाहरूमा अमेरिका पट्टी साउदी अरब, कतार जस्ता देशहरूको समर्थन भएको देखिएको छ । जेम्स ट्राउव (March 12 2012) ले यसै सन्दर्भमा विकासोन्मुख देशहरू मानवअधिकारलाई तिलाञ्जली दिन्छन् र नोकरशाही जस्तो व्यवहार देखाइरहेका हुन्छन् भनी टिप्पणी लेखेका छन् । यसरी हेर्दा मानवअधिकारको मुद्दा अन्तर्राष्ट्रिय भू-राजनैतिक चासो र राजनीतिको विषय बन्ने गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा परिस्थितिलाई हेरेर देशहरूले राष्ट्रिय हितलाई बढी जोड दिइएको पाइन्छ भने परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र औपनिवेशिक अन्तर्सम्बन्ध र स्वतन्त्रताका पक्षहरूले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

नेपाल जस्तै प्रजातान्त्रिक परिपाटी भएका अन्य देशहरूको राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाको प्रबन्धहरू हेर्दा नेपालको अवस्था कमजोर भन्न त सकिदैन तर सरकारी पक्षबाट थप नियन्त्रण र मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू प्रति बेवास्ता भएमा निश्चित रूपमा त्यसो हुन सक्दछ । उदाहरणको लागि भारत, मेक्सिको, दक्षिण अफ्रिका, इण्डोनेशिया आदि देशहरूको मानवअधिकार आयोगको विधेयकहरू तुलना गर्दा नेपालको अहिलेको ऐन कमजोर देखिदैन । त्यस्तै युरोप भित्रकै Ombudsman / Hybrid Ombudsman का प्रबन्धहरू र पेरिस सिद्धान्तका निर्देशनहरूसँगको त्यसको साम्यता हेर्दा हाम्रो अहिलेको अवस्थालाई त्यति कमजोर मान्न सकिदैन । तर युरोपका ओम्बुड्समान पेरिस सिद्धान्तसँग कतिपय मापदण्डमा मेल नखाने भएपनि यिनीहरू मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा बलिया मानिन्छन् । यसको मूल कारण त राजनैतिक स्थिरता, प्रजातान्त्रिक परिपाटीको उचित विकाश, द्वन्द्वको समाधान र देशको आर्थिक विकाश नै हो । नेपालको सन्दर्भमा पनि २०६८ को ऐनले पेरिस सिद्धान्तलाई पूर्ण रूपमा पालना गर्न कही न कही चुकेको देखिन्छ र यो ऐनले पूर्ववर्ती ऐन २०५३ ले दिएको कतिपय स्वतन्त्रता सङ्कुचित गर्ने र सरकारको अङ्कुशलाई स्थान दिएकोले वातावरणलाई बढी सङ्कास्पद बनाएको हो । तथापि उपरोक्त दृष्टिकोणबाट हेर्दा मानवअधिकारको विषयलाई अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको मियो बनाउँदै आएका देशहरूले पनि यो विषयलाई लिएर अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमै दख्खल गर्ने विषय वस्तु बन्न सक्ने देखिदैन । अझ सबै राजनीतिक पार्टीले यसलाई अनुमोदन गरेकोले पनि यो सम्भव छैन । मानवअधिकारमा चासो राख्ने देशहरू र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरूले पक्कै यसमा सुधारका लागि भने प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा पहल गर्नसक्ने देखिन्छ । दक्षिण अफ्रिका र भारतको सन्दर्भमा हेर्दा पनि आयोगको पूर्ण स्वतन्त्रता र स्वायत्तताका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकारकर्मीहरूले आवाज उठाएका छन् । तर पनि यो बौद्धिक बहस भित्र मात्रै समित रहेको देखिन्छ । यो विषय अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई प्रभाव पार्ने गरी चासोको विषय भएको देखिदैन । नेपालको सन्दर्भमा यसलाई सकारात्मक पहल कदमी मार्फत उचित सुधार गर्ने उपायहरू खोज्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपाल सामारिक महत्व र भू-राजनैतिक अवस्थितिको हिसाबले निकै संवेदनशील समय र ठाउँमा छ भने राष्ट्रिय राजनीति निकै तरल अवस्थामा छ । विभिन्न देशहरूका अनुभवले के देखाउँछ भने हामीले कायम गर्ने राजनीतिक सन्तुलन, सहमति, विकास र उन्नति देशले हासिल गर्ने शान्तिको कारण बन्दछ । यसले प्रजातन्त्रलाई फुल्ल मद्दत गर्दछ र मानवअधिकार रक्षाको वातावरण निर्माण गर्छ । यसो भएर प्रजातन्त्र, विकास, समृद्धी र मानवअधिकारलाई सँग-सँगै जोडेर लिने राष्ट्र सफल हुन सक्दछ । नेपालले मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यतालाई इमान्दारी पूर्वक अबलम्वन गर्दै आन्तरिक समृद्धी, प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाको विकास र छिमेकी र मित्र शक्तिहरू सँगको सह-अस्तित्वसँग जोडेर हेर्न पर्ने देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको अबलम्वन गर्ने नाममा कहिले काँही त्यसको बृहत्तर अध्ययनमा कमी र राष्ट्रिय चासोहरूमा कम ख्याल गरेको देखिन्छ । जस्तो कि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धी १६९ को पक्ष राष्ट्र एशियाबाट नेपाल मात्रै एउटा हो । युरोपका पनि धेरै देशहरू आफ्नो देशको आन्तरिक जातीय बनौट र सम्वेदनशीलतालाई हेरेर यसको पक्ष राष्ट्र बनेका छैनन् । त्यसैगरी अफ्रिकाबाट पनि अफ्रिका, मोजाम्बिक, अङ्गोला जस्ता राष्ट्रहरू यसको पक्ष भएको देखिदैन । जातीय रूपमा अत्यन्त संवेदनशील र मिश्रित अवस्थामा रहेको नेपालले यस विषयमा हतार गर्नु र भारत जस्तो विश्वकै ठूलो प्रजातान्त्रिक भनिने देशले यो गर्नुमा हिचकिचाउनु स्वभाविक मान्न सकिदैन । यसले केवल के देखाउँछ भने भारत मानवअधिकार र प्रजातन्त्रलाई आत्मसात गर्दै राष्ट्रिय चासोमा बढी संवेदनशील छ भन्ने पुष्टि हुन्छ भने नेपाल राष्ट्र भित्रै हुनसक्ने सम्भावित द्वन्द्व र विखण्डन प्रति किंकर्तव्यविमुक्तको अन्त्योत्पूर्ण अवस्थामा खडा भएको देखिन्छ ।

भू-राजनैतिक अवस्थित र मानवअधिकार बारे म्यानमार, छिमेकी देश र सुकीले लिने नीतिको बारेको गरेको प्रश्नको विषयमा आइसाइसुकिले जुन १, २०१२ मा थाइल्याण्डमा भएको एशिया प्रशान्त क्षेत्रको संयुक्त राष्ट्र सङ्घको आर्थिक मञ्चको एक कार्यक्रम पश्चात सम्पन्न भएको पत्रकार सम्मेलनमा दिएको जवाफ नेपालका लागि निकै सान्दर्भिक छ । उनको भनाइको आसय के थियो भने अमेरिका र चीनले कुनै पनि विषयलाई लिएर म्यानमारलाई द्वन्द्वक्षेत्र बनाउनु हुँदैन । म्यानमारले छिमेकीसँग राम्रो सम्बन्ध र सद्भावना कायम राख्न चाहन्छ भने अन्य मित्र राष्ट्रसँग पनि त्यस्तै सहयोग र सद्भावनाको अपेक्षा गर्दछ । उनले वर्मालाई सद्भावना क्षेत्र (Zone of Harmony) को रूपमा लिन अपिल गरेकी थिइन । यस सन्दर्भमा नेपालको वर्तमान अवस्था म्यानमार भन्दा पनि निकै संवेदनशील छ । भारत, चीन, अमेरीकाको मूल भू-राजनैतिक चासो रहेको यो अस्थिर देशमा युरोपियनयूनियनको पनि आफ्नै खालको चासो रहेको भन्ने सुन्नमा आएको छ । नेपालले ती चासोहरूलाई नेपालको हितको सकारात्मक चासोको रूपमा परिवर्तन गराउन सक्नुपर्दछ । नेपालले मानवअधिकारका मूल्य मान्यताहरूलाई निःसन्देह रूपमा सम्मान गरी नेपाली नागरिकलाई यसको प्रत्याभूति दिनु पर्दछ । तर यसो गर्दा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय भू-राजनीति र हाम्रो आफ्नै आन्तरिक संवेदनशीलतालाई विशेष ध्यान दिनै पर्दछ ।

३.३ समूहगत अधिकार र यस क्षेत्रमा भएका कार्य समीक्षा

मानवअधिकार आयोगको सजकता, कार्यक्षमता र स्वतन्त्रताका लागि नेपालको द्वन्द्व पश्चातको संक्रमणकालीन न्याय निकै महत्वपूर्ण कुरा हो । 1996 देखि 2006 सम्म करिब 5000 मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू आयोगमा दर्ता भएका छन् । केही उजुरीहरू माथि छानवीन गरी न्याय दिलाउन मानवअधिकार आयोग सक्षम भए पनि धेरै पीडितहरूले न्याय नपाएको र उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई सजाय नदिइएको अवस्था छ । मानवअधिकार आयोगले सरकारलाई हालै पठाएको एक पत्रमा संक्रमणकालीन न्याय दिलाउन अविलम्ब Truth and Reconciliation Commission (TRC) र Commission for the Investigation of Disappeared Persons (CIDP) लाई अविलम्ब स्थापना गर्न साथै अपराधिक मुद्दाहरूलाई राजनैतिक आवरण दिइ फिर्ता नलिन खबरदारी गरेको देखिन्छ (Pradhan, 2012/13) ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सिफारिसमा सरकारले दलित, पूर्व कमैया, पूर्व हलिया, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र सीमान्तीकृत समुदायहरूको हक अधिकार रक्षाका लागि कानूनहरू ल्याउन वा अन्य सकारात्मक कार्यहरू भएका छन् । तर पनि मानवअधिकार आयोगको प्रतिवेदनले देखाए बमोजिम त्यसको कार्यान्वयन पक्ष त्यति सकारात्मक देखिएको छैन (Pradhan, 2012/13) .

OHCHR (2011: 83) को अध्ययनले संरचनागत र सामाजिक विभेदका कारण प्रशासनिक र न्यायिक क्षेत्रमा भएको विश्वसनियताको कमी, आर्थिक नाकाबन्दी, शारीरिक आक्रमण र जीविका माथिको सडकट सृजना हुने भएकोले दलित विरुद्ध आक्रमण गर्नेहरू माथि कानुनी कारवाही कमजोर देखा परेको देखाएको छ । शारीरिक आक्रमणमा प्रायशः मेलमिलाप गर्न लगाइने जस्ले गर्दा पीडितको हात तल पर्ने गरेको देखिन्छ । दलितहरू अझ सामाजिक घृणा, एकलोपन र जीविका माथी सडकट नहोस भनेर मेलमिलापका लागि तयार हुने गरेको देखिन्छ । दलितको प्रतिनिधित्व पुलिस र न्याय क्षेत्रमा नगण्य देखिन्छ । नेपाल अधिराज्य भरी करिब २६० न्यायाधिस भएकोमा केवल १ जना मात्र दलित न्यायाधिस भएको देखिन्छ । पुलिस जवानको हकमा भने केही राम्रो अवस्था छ । त्यहाँ दलितहरूको प्रतिनिधित्व करिब ७ प्रतिशत भए पनि माथिल्लो तहमा भने उपस्थिति नाजुक नै देखिन्छ (OHCHR -2011: 70) । त्यसैले न्याय र प्रशासनिक क्षेत्रमा दलितको कमजोर प्रतिनिधित्वका कारण दलित विरुद्ध हुने भेदभाव, छुवाछूत र हिंसा विरुद्ध कानुनी उपचारको अवस्थालाई कमजोर बनाउन मद्दत गरेको छ । NLSS (2011) को तथ्याङ्कले दलितहरू माँझ गरिवी र निरक्षरताको अवस्था व्यापक रूपमा विद्यमान छ । करिब ४२ प्रतिशत दलितहरूको जनसंख्या गरीबीको रेखामुनी देखिन्छ । जुन अहिले गैर दलितमा जम्मा २३ प्रतिशत छ । त्यस्तै ५२ प्रतिशत दलितहरू अहिले पनि निरक्षर छन् भने दलित महिलाहरूमा निरक्षर ८२ प्रतिशत पुग्दछन् । कतिपय दलित महिलाहरू बोक्सीको आरोपमा प्रताडित भएको तथ्य निरन्तर समाचारमा आइ रहन्छन् । यसरी दलित महिलाहरू जातीय र लैङ्गिक उत्पीडनको दोहोरो मार खेपी रहेका छन् । २००२ मा स्थापना भएको दलित आयोग, Caste based Discrimination and Untouchability

(Offense and Punishment) Act 2011, आदि दलित विरुद्ध उत्पीडन र भेदभाव अन्त्य गर्न र उनीहरूको आर्थिक र सामाजिक उत्थान गर्न गरिएका सकारात्मक कदमहरू हुन् । तर दलित विरुद्धको हिंसा र उत्पीडन अन्त्य गर्न कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भएको देखिन्छ ।

सीमान्तीकृत र पछाडि पारिएका जातजाति र समुदायको अधिकारका पक्षहरू अहिले निकै चासोका साथ उठिरहेका छन् । यसलाई हालै कान्तिपुरमा प्रकाशित समाचार अनुसार तीन दिनसम्म खाद्यान्न नपाएका चेपाङ्ग जो नजिकैको बजारमा १ बोरा चामल पाउदा जिन्दगीमा सबैभन्दा खुशी देखिन्छन् । ९ कान्तिपुर, असार १९, २०६६ ले पुष्टि गर्दछ । त्यस्तै संविधान सभाका अन्तिम दिनहरूमा मध्य पश्चिम नेपालको जङ्गलहरूमा घुमन्ते जीवन बिताउने अल्पसङ्ख्यक राउटेहरू आइ फोनबाट सभामुखसँग आफूले जङ्गलमा पहिले जस्तै विचरण तथा जीविको पार्जन गर्न पाउनुपर्ने अधिकार संविधानमा लेखिदिन गरेको अनुरोधले यस्ता सीमान्तीकृत जातिहरूको मानवअधिकारको वर्तमान अवस्था उजागर हुन्छ । त्यस्तै थारु समुदायसँग सम्बन्धित पूर्व कमैयाहरूलाई मुक्त घोषणा गरिए पनि उचित जीविकाको ग्यारेन्टी हुन नसक्नु, जातीय, सामाजिक र आर्थिक विभेदका ज्वलन्त उदाहरणहरू हुन् । आज केही जात र जातीय मुद्दाहरूले विविध कारणवश चाहिने भन्दा बढी राजनैतिक रूप ग्रहण गरेकोले साँचो अर्थमा वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय र लैङ्गिक उत्पीडनमा परेकाहरूको समस्याहरूले उचित निकासको स्थान पाउन सकेको देखिदैन ।

त्यस्तै महिला माथिको हिंसा र चेलिबेटी बेचबिखन नेपालको विकराल समस्याको रूपमा रहेको छ । सन् 2001 मा ILO-IPEC ले गरेको Rapid Assessment मा १८ वर्ष मुनिका १२ हजार बालबालिका वर्षेनी भारततिर यौन शोषणका लागि बेचबिखन गरिने तथ्य प्रकाशनमा ल्याएको छ । त्यस्तै काठमाडौंको ईट्टा भट्टामा गरिएको सर्वेक्षणमा ८३० बालबालिकाहरू बालश्रममा सम्लग्न भएको पाइयो (CDC, 2010) । 2004 को लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचक (GEM) ले सुदूर पश्चिम र मध्य पश्चिमका पहाडी क्षेत्रहरू र तराईका केही जिल्लाहरूमा महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक क्षेत्रमा सहभागिताको अवस्था नराम्रो भएको देखाउँछ (UNDP 2004: 151) । विशेषतः तराईका महिलाहरू र दलित महिलाहरूमा गरिवी र निरक्षरताको अवस्था कहाली लाग्दो देखिन्छ ।

माथिका समस्याहरूलाई समाधान गर्न र उनीहरूको विकास तथा उत्थान गर्न स्थापना भएका जनजाति आयोग (1998), दलित आयोग (2002) महिला आयोग (2002) मानवाधिकारको प्रवर्धनका क्षेत्रमा भएका सकारात्मक कदमहरू हुन् । यी आयोगहरूले राष्ट्रिय मानवाधिकार आयोग र अन्य मानवअधिकार सम्बद्ध सङ्घ संस्थाहरूसँग मिलेर सामूहिक अधिकारलाई रक्षा गर्न कानूनहरूको निर्माण र संसोधन गर्ने, संविधानमा अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्ने साथै समुदायको उत्थानको लागि सामाजिक र आर्थिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कार्य गरिरहेका छन् ।

यी समुदायका अधिकारहरूलाई रक्षा गर्न आज हरेक क्षेत्रका महिला, दलित, विपन्न, पिछडिएका र सीमान्तीकृत व्यक्तिहरूलाई उचित समावेशी संरक्षण र सम्बर्द्धनका नीतिहरू

अख्तियार गर्नु जरुरी छ । समावेशीका साथसाथै सशक्तिकरणलाई जोडदिने नीतिले विभेद र असमानतालाई जरै देखि समाधान गर्न मद्दत पुऱ्याउछ । समूहका अधिकारहरूलाई भूमिसुधार, प्राकृतिक श्रोत साधनमा पहुँच र रोजगारीमा प्राथमिकता, साना कृषकलाई ऋण आदि नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट सामाजिक र आर्थिक विभेदहरूलाई बढी प्रभावकारी ढङ्गबाट समाधान गर्न मद्दत पुगदछ । त्यसैगरी कडा कानुन निर्माण र प्रभावकारी कानुनी उपचारको पद्धति विकासले दोषीलाई दण्ड र पीडितलाई न्याय प्रदान गरी छुवाछूत, बालबालिका तथा महिला हिंसा र बेचबिखन जस्ता सामाजिक अपराधलाई निरुत्साहित गर्दछ । विशेषतः समूहगत अधिकारसँग सम्बद्ध आयोगहरूले सामाजिक जागरण र चेतनाका अभियानहरू तिव्र रूपले सञ्चालनमा ल्याउनु पर्दछ । सामाजिक जागरणको भूमिका वास्तवमै कुनै कानुनी उपचार विधि भन्दा बढी प्रभावकारी हुन सक्दछ । चेतनाद्वारा स्थापित परिवर्तन स्थायी र दिगो पनि हुन्छ ।

नेपालमा जेष्ठ नागरिक माथि भएको दुर्व्यवहारबारे विशेष अध्ययन, अनुसन्धान, नीति निर्णय र कार्यक्रम बनाइएको पाइदैन । राष्ट्रिय मानवाधिकार आयोग र जेरियाट्रिक सेन्टर नेपालले नेपालमा जेष्ठ नागरिक माथि भएका दुर्व्यवहार सम्बन्धी प्रकाशित समाचारहरूको अध्ययन (2008-2010) प्रतिवेदनमा करिब ११७ समाचार प्रकाशित भएको देखिन्छ । रिपोर्ट नगरिएका र प्रकाशनमा नआएका हजारौं घटनाहरू नेपालमा भएका हुन सक्छन् भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । सोही अध्ययनले ज्येष्ठ नागरिक माथि भएका दुर्व्यवहारलाई उजागर गर्ने चेतनाको कमी र उनीहरू माथि भएको मनोभावनात्मक र अन्य प्रभावहरू कम गर्ने संयन्त्र नभएको देखाइएको छ । यसका निमित्त दुर्व्यवहार नियन्त्रण केन्द्र, चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम, दुर्व्यवहार सम्बन्धी सत्य तथ्य बाहिर ल्याउने र कानुनी उपचारको व्यवस्था गर्ने जस्ता सुझावहरू पेश गरिएका छन् । छुवाछूत र सामाजिक भेदभाव अन्त्य गरी दलितहरूको उत्थान गर्न २०५८ चैत्र ६ गते राष्ट्रिय दलित आयोग गठन भएको हो । तत्कालिन सरकारले संसद मार्फत् दलित महिला र पछाडि परेका समुदाय माथि भएको सामाजिक विभेद कम गर्न र उनीहरूको उत्थान, विकास र सशक्तिकरण गर्न ८ बुँदे घोषणा सहित संसद मार्फत् राष्ट्रिय महिला र दलित आयोग गठन भएको थियो । राष्ट्रिय दलित आयोगले दलित माथि भएको अन्याय अत्याचार, छुवाछूत, भेदभावका घटना छानविन गर्न र कारवाहीका लागि सिफारिस गर्ने अधिकार राख्दछ । २०६८ को प्रतिवेदन अनुसार जातीय भेदभाव र छुवाछूतसँग सम्बन्धित १४ वटा, बलात्कार सम्बन्धी ४ वटा, अन्तर्जातीय विवाह सम्बन्धी १७ वटा, कुटापिट सम्बन्धी १३ वटा, महिला हिंसा सम्बन्धी १२ वटा मुद्दाहरू दलित आयोगमा परेको देखिन्छ । मुद्दाको चापलाई दृष्टिगत गर्दा धेरै मुद्दाहरू विभिन्न कारणले दलित आयोग समक्ष अभै पुग्न नसकेको अवस्था देखिन्छ । दलित आयोगले घुम्टि न्यायिक प्रणाली जस्ता कार्यक्रमहरू अझ विस्तारित गर्नुपर्ने देखिन्छ भने सामाजिक अन्तर्घुलन जस्ता विचार गोष्ठी केन्द्रमा मात्र सिमित गर्नुभन्दा सामाजिक जागरणको रूपमा ग्रामीण तहसम्म लैजान जरुरी देखिन्छ । आयोगले उच्च माध्यामिक विद्यालय सङ्घ (हिसान) सँग समन्वय गरी करिब १६५ जना दलितहरूलाई छात्रवृत्ति

प्रदान गर्न गरिएको पहल सकारात्मक छ । गृह मन्त्रालय अन्तर्गत जातीय छुवाछूत तथा निगरानी केन्द्र गठन, 'प्रथम दलित सगरमाथा आरोहण', एफ.एमहरूबाट दलित जागरण सम्बन्धी सन्देशमुलक कार्यक्रमहरू, शाखा अधिकृतहरूका लागि दलितहरूको कक्षा सञ्चालन जस्ता कार्यक्रमहरू गरी आयोगले दलित उत्थानको क्षेत्रमा कार्य गरेको देखिन्छ । आयोगको कार्यक्षमता केवल छात्रवृत्ति सिफारिस, विद्यार्थीलाई दलित भएको प्रमाणपत्र वा थर सञ्चाउने प्रमाणपत्र दिने कुराबाट विस्तार गर्दै सामाजिक जागरणको कोशेढुङ्गा बनाउन पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले महिला माथि भएको भेदभाव र हिंसा अन्त्य गरी लैङ्गिक समानताको संस्कृति विकास गर्न ५ वर्षे रणनीतिक योजना (२००९-२०१४) तय गरेको छ । यो योजनाको मुख्य जोड संविधानमा लैङ्गिक समानता कायम गर्न पहल गर्ने, महिला हिंसा विरुद्ध कानून निर्माण र घटनाबारे अनुगमन, अनुसन्धान र कार्यान्वयन पक्षमा सुधार ल्याउने, ग्रामीण देखि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसम्म महिला हिंसा विरुद्ध कार्य गर्न संयन्त्रहरू बनाउने, महिला समानता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूलाई नेपालमा कार्यान्वयन गर्न लगाउने, शान्ति कायम गर्न भूमिका खेल्ने र आयोगको संरचनात्मक सुधारमा जोडदिने जस्ता कुराहरू रहेका छन् । राष्ट्रिय महिला आयोगले आफ्नो योजनामा संरचनागत स्वायत्तता, आर्थिक पर्याप्तता हुनुपर्ने कुराहरूलाई पनि रणनीतिक योजना भित्र ल्याएको देखिन्छ । अझ आयोगले महिला विरुद्ध भएका सबैखाले भेदभाव अन्त्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीको नेपालमा कार्यान्वयन बारे गरिएको एक अध्ययन (NWC 2011) को निष्कर्षमा आयोगलाई पेरिस सिद्धान्त अनुसार संवैधानिक हैसियत दिनुपर्ने, स्रोत साधनको पर्याप्तता हुनुपर्ने, पदाधिकारीहरू निष्पक्ष र क्षमताको आधारमा छनौट हुनुपर्ने, आयोगले आवश्यक कर्मचारी आफै छनौट गर्न पाउनुपर्ने, महिला हिंसा र विभेद सम्बन्धी उजुरीहरू माथि आयोगले छानविन गर्न र सिफारिस गर्न पाउनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । विगतका वर्षहरूमा भएका कार्यहरूलाई हेर्दा आयोगले महिला उत्थानको पक्षमा गोष्ठी, सेमिनार र महिला हिंसा सम्बन्धी सचेतना कार्यहरू गरेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगसँग समन्वय गरी संयुक्त रूपमा नेपालमा विभिन्न क्षेत्रमा मानवअधिकार संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूबाट UPR प्रक्रिया सम्बन्धी तालिम दिने कार्य भएको र संयुक्त रूपमा यसको प्रतिवेदन मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालय जेनेभामा पेस गरेको देखिन्छ (NHRC, NWC, NDC, 2010) ।

त्यसै गरी सन् २००२ मा स्थापित भइ राष्ट्रिय जनजाति उत्थान प्रतिष्ठानले जनजातिको पहिचान र अधिकारको क्षेत्रमा कार्य गरेको देखिन्छ । आयोगले प्रकाशित गरेको बहुभाषिक शिक्षा निर्देशिका २०६६ र ३१ जातिको पार्श्वचित्र (प्रकाशोन्मुख) मार्फत जातीय उत्थान र अधिकारको लागि कार्य गर्न प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

सन् १९९२ मा स्थापना भएको केन्द्रीय बालकल्याण बोर्डको कार्यक्रम तर्जुमा र स्रोत साधन परिचालनको पक्ष निकै राम्रो देखिन्छ । यसका अनुभवहरू अरु आयोगहरूका

निमित्त पनि उपयोगी सिद्ध बन्न सक्दछन् । बोर्डले बालरक्षा र विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय सूचना तथा डकुमेन्ट केन्द्र स्थापना, बाल न्यायको सुदृढीकरण, काठमाडौंका सडक बालबालिकाको नक्साङ्कन, बच्चाको स्याहार सुसार सम्बन्धी घरधुरी सर्वेक्षण जस्ता कार्यक्रमहरू विभिन्न दातृ संस्थाहरूसँग समन्वय गरी सञ्चालन गरेको देखिन्छ । (www.ccwb.gov.np) ।

जनजाति, महिला र दलित आयोगको स्थापना समूह अधिकारको रक्षाको निमित्त निकै सकारात्मक कदम हो । समूह अधिकारको क्षेत्र निकै फराकिलो र अत्यावश्यक भएपनि उपयुक्त रणनीति, आवश्यक समन्वय, स्रोत र दक्ष जनशक्तिको अभाव देखिन्छ । समूह अधिकार सम्बन्धी स्थापित आयोगहरूले कामको विविधिकरण गर्नु जरुरी देखिन्छ । चेलिबेटी बेचबिखन, छोरीलाई शिक्षा, भूमि, प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक क्षेत्रमा महिला दलित र आदिवासीहरूको उचित अधिकार, स्वास्थ्य उपचारको अधिकार जस्ता कुराहरूलाई पनि त्यतिकै जोड दिन जरुरी देखिन्छ । समूह अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोगहरू बीच विषयगत मुद्दामा आपसी समन्वय जरुरी छ । उदाहरणको लागि चेलिबेटी बेचबिखनको मुद्दामा दलित, महिला, जनजाति र बालकल्याणले संयुक्त रूपमा कार्य गर्न सक्दछ । तथ्यहरूले बालबालिका, आदिवासी र दलितहरू चेली बेचबिखनबाट बढी प्रभावित भएको हुँदा यस्ता मुद्दाहरू साभ्का कार्यक्षेत्र बन्न सक्दछन् । यस्ता मुद्दाहरूमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको विशेष सम्लग्नताले कार्यक्रमहरू बढी प्रभावकारी बन्न सक्दछन् ।

समूह अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूले विभिन्न सङ्घ संस्थाहरू बीचमा कार्य संयोजन गर्न आवश्यक देखिन्छ । बालअधिकार हनन्, चेलिबेटी बेचबिखन, मातृभाषामा शिक्षा, भूमिअधिकार, छुवाछूत विरुद्ध अभियान आदि क्षेत्रमा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूले कार्य गरी राम्रै ख्याती कमाएका छन् । उनीहरूका कार्य अनुभवहरूका निष्कर्ष र अभियानहरूलाई आयोग मार्फत् संयोजन गरी प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन सकिन्छ । यसरी विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूसँग समन्वय गरी विविध विषयमा काम गर्दा कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुने मात्र होइन परियोजना आधारित आर्थिक स्रोत साधनहरू परिचालन हुने सम्भावना पनि बलियो रहन्छ ।

अध्याय ४

निष्कर्ष तथा सुभावावरू

४.० अध्ययनको निष्कर्ष तथा सुझावहरू

नेपाल सरकार र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले नेपालका कानूनहरूलाई पेरिस सिद्धान्त र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका संयन्त्र समय सापेक्ष बनाउन इमान्दारिता पूर्वक पहल गर्नुपर्दछ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०६८ मा जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा मेलमिलाप गर्न नसकिने जस्ता सकारात्मक व्यवस्थाहरू भएतापनि प्रस्तावनामा नै कमजोर भाषाहरू लेख्ने, आयुक्तको मर्यादा र सेवा सुविधा सर्वोच्चको न्यायधिस सरह तय नगरिनु, उजुरी गर्ने हदम्यादको समय तय गरिनु, कर्मचारीहरू आयोगको सिफारिसमा सरकारले नियुक्त गर्नु र आयोगको बजेट विनियोजनका सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयसँग स्वीकृति लिनुपर्ने विषयहरूले नेपाल सरकारले आयोग माथि केही अडकुश लगाउन खोजेको देखिन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको हैसियत संरचना र सक्षमता सबल भनिएका प्रजातान्त्रिक देशहरूको मानवअधिकार आयोगहरूको हैसियत भन्दा कमजोर देखिदैन।

नेपाल सरकारले आयुक्तको मर्यादा र सेवा सुविधा सम्बन्धी र ऐनको प्रस्तावनामा भएको हेरफेर बारे संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। उजुरीको हदम्याद सम्बन्धमा OHCHR को अध्ययनले विश्लेषण गरे जस्तै आयोगले आवश्यकता ठानेमा गम्भीर प्रकृतिका पुराना उजुरीहरू माथि छानविन गरी कारवाहीका लागि सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार दिनु उपयुक्त हुन्छ। नेपालको द्वन्द्व पछिको विशेष अवस्थामा शान्ति प्रक्रियालाई बल पुऱ्याउन यथाशिघ्र सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग बनाउनु पर्ने आवश्यकता छ।

कर्मचारी नियुक्तिको सम्बन्धमा आयोगलाई स्वायत्तता दिने तर आयोगमा नियुक्त भएका कर्मचारीहरूको छनौट प्रक्रिया सम्बन्धी निष्पक्षता र क्षमताबारे प्रश्न उठिरहेको सम्बन्धमा नियुक्तिको प्रक्रिया निष्पक्ष बनाइ योग्य व्यक्तिहरू छनौट हुन सक्ने कुरालाई ऐनबाट नै सुनिश्चित गरिनु पर्दछ।

आयोगको बजेट प्रयाप्तताको ग्यारेण्टी गरी नेपालको संसदबाट विनियोजन गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ। भौतिक तथा प्राविधिक संरचना, कर्मचारीहरूको तालिम र अनुसन्धान कार्यमा बाह्य सहयोग आयोगले लिनसक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ। तर अन्य देशहरूको अभ्यासहरूलाई दृष्टिगत गर्दा त्यसका निमित्त कुनै न कुनै रूपमा सरकारको आधिकारिक निकायसँग समन्वय गरिनु जरुरी हुन्छ।

सुरक्षा संयन्त्रमा काम गर्ने सन्दर्भमा अहिले काम गरिरहेको मानवअधिकार सेलको हैसियतलाई बृद्धि गरिनुपर्ने देखिन्छ। घटना पछि मानवअधिकार उल्लङ्घन र कारवाही गर्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुन दिनु भन्दा मानवअधिकारको सम्मान र सम्बर्द्धन गर्न सुरक्षा निकायभित्र आयोगले विशेष तालिम र चेतनामूलक अभियानहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ।

आयोगले मानवअधिकार सम्बन्धी कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको पक्ष बन्न हाम्रो आन्तरिक राष्ट्रिय संवेदनशीलतामा के असर पर्दछ भन्ने कुराको ख्याल गरी सरकारलाई उपयुक्त सुझाव दिनुपर्दछ। सबैभन्दा सशक्त भनिएका प्रजातान्त्रिक देशहरूको पनि धेरै संयन्त्रहरूबाट आफूलाई टाढा राखेको सन्दर्भमा नेपाल जस्तो भुराजनैतिक एवम् जातीय,

भाषिक, साँस्कृतिक र क्षेत्रीय संरचनाको दृष्टिकोणले संवेदनशील देशले यो पक्षमा विचार पुऱ्याउनै पर्दछ । नेपालले विभिन्न देशका राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूका विविधतालाई सम्मान गर्दै NHRIs को अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिको सदस्यमा रहेको हैसियतलाई कायम राख्न अनवरत पहल गर्नुपर्दछ ।

शान्ति सम्झौता पश्चात् अझै समाधान नभएको विस्थापितहरूलाई पुनर्स्थापित गर्ने र उनीहरूको अधिकारहरूलाई ग्यारेण्टी गर्ने कुरा सरकार र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले विशेष प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले जलवायु परिवर्तनको मुद्दालाई आफ्नो कार्ययोजनामा समावेश गरी अन्तरिम संविधान २०६३ मा सुनिश्चित गरिएको स्वस्थ वातावरणको अधिकारलाई कार्यरूप दिनु पर्दछ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले राजनीतिक र नागरिक अधिकार साथसाथै विस्थापितहरू, आप्रवासी कामदारहरू, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक आदि अधिकारलाई आफ्नो कार्ययोजनाको प्राथमिकता पारेको देखिन्छ । मजदुर हकहित सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको पक्षधर बन्न नेपालले अबिलम्ब कदम चाल्नु पर्दछ । मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्य आयोगहरू जस्तै: दलित, महिला, जनजाति आयोगहरूलाई मानवअधिकार आयोगको संयोजनकारी छाताभित्र राखी कार्ययोजना बनाउन जरुरी देखिन्छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले महिला हिंसा, बेचबिखन, बालश्रम र सामाजिक कुप्रथाको रूपमा रहेको छुवाछूत विरुद्ध कडा कानुनहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न र राष्ट्रिय अभियानहरू सञ्चालन निमित्त पहल गर्न जरुरी छ । दलित आयोगले घुम्ति न्यायिक प्रणाली जस्ता कार्यक्रमहरू अझ विस्तारित गर्नुपर्ने देखिन्छ भने सामाजिक अन्तर्धुलन जस्ता विचार गोष्ठी केन्द्रमा मात्र सीमित गर्नुभन्दा सामाजिक जागरणको रूपमा ग्रामिण तहमा लैजान जरुरी देखिन्छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले आफ्नो योजनामा संरचनागत स्वायत्तता र आर्थिक पर्याप्तता हुनुपर्ने कुराहरू जरुरी देखिन्छ । समूह अधिकार सम्बन्धी स्थापित आयोगहरूले कामको विविधिकरण गर्नु जरुरी देखिन्छ । समूह अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोगहरू बीच विषयगत मुद्दामा आपसी समन्वय जरुरी छ । चेलिवेटी बेचबिखनको मुद्दामा दलित, महिला, जनजाति र बालकल्याणले सयुक्त रूपमा कार्य गर्न सक्दछ । समूह अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूले विभिन्न सङ्घ संस्थाहरू बीचमा कार्य संयोजन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

देशमा गरिवी निवारण र आर्थिक उत्पादकत्व वृद्धि गर्नका निमित्त गरिव, किसान, सुकुम्बासी, पूर्व कर्मैया, पूर्व हलिया र जोताहालाई जमिनको मालिक बनाइ भूमिसुधार सम्बन्धी उपयुक्त कानुनहरू निर्माण गर्न पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

पिछ्छाडएका जाति, दलित, महिला, जेष्ठ नागरिक र बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्न वर्गीय र आर्थिक आधारलाई मियो बनाएर जानु जरुरी छ । यसो गर्दा ठाडो र तेश्रो दुवै खाले असमानता ठीक ढङ्गले सम्बोधन हुन पुगि समाजलाई न्यायोचित ढङ्गले रूपान्तरण गर्न सघाउ पुग्ने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Adhikari, Bipin. 2004. Building Capacity of National Human Rights Institutions: The Case of Nepal. Kathmandu: Right to Education Foundation (RTEF).
- Beco de Gauthier . 2008 . Networks of European National Human Rights Institution. (CRIDHO Working Paper 2008/01.
- Birgit Lindsnaes and Lone Lindholt 2001. National Human Rights Institutions: Standard Setting and Achievements . In National Human Rights Institutions Articles and Working Papers. Brigit Lindsnaes, Lone Lindholt & Kristine Yigen Eds. Copenhagen: The Danish Centre for Human Rights. Copenhagen: The Danish Centre for Human Rights.
- Goodman Ryan and Thomas Pegram .2011. National Human Rights Institutions, State Conformity and Social Changes. Public Law and Legal Theory Research Series, Working Paper No 11-71. New York University School of Law. [http:// papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1939242](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1939242). Accessed on 3rd June, 2012.
- Gardenas Sonia. 2009. Sovereignty Transformed ? The Role National Human Right Institution in Negotiating Human Rights and Human Rights Actors and Issues in Contemporary Human Rights Politics. Edited by Noha Swaki and Michaelene Cox: SHGATE: UK. Accessed at http://books.google.com.np/books?hl=en&lr=&id=VPNi_1C2IQC&oi=fnd&pg=PA27&dq=academic+paper+on+NHRIs+and+Paris+Principles+&ots=CMJXtbg97c&sig=DKKGJ9Wk60p6RIqOmwDLwDaMImM&redir_esc=y#v=onepage&q=academic%20paper%20on%20NHRIs%20and%20Paris%20Principles&f=false. Accessed on 2nd June 2012.
- Kjaerum, Morten. 2001. The Experiences of European National Human Rights Institutions. Eds. Brigit Lindsnaes, Lone Lindholt & Kristine Yigen. In National Human Rights Institutions Articles and Working Papers. Brigit Lindsnaes, Lone Lindholt & Kristine Yigen Eds. Copenhagen: The Danish Centre for Human Rights.
- Kumar, C. Raj 2006. National Human Rights Institutions and Economic, Social, and Cultural Rights: Toward the Institutionalization and Developmentalization of Human Rights. Human Rights Quarterly 28, Pp 755-779. Johns Hopkins University Press.
- Interim Constitution of Nepal, 2007
- NHRC. 2008. Strategic Plan 2008-2010. Kathmandu: NHRC.
- Internally Displacement Information Booklet. Kathmandu: NHRC.
- 2010. Trafficking in persons Especially on Women and Children in

- Nepal, Kathmandu: OSRT (NHRC)
- NHRC/ NWC/ NDC . 2010. The report of the NHRC of Nepal on the UPR process.
- NWC, Nepal. 2009. Five years strategic plan, 2009-2014.
- OHCHR. 2011. Opening the Door to Equality: Access to Justice for Dalits in Nepal. Kathmandu : UN OHCHR.
- 2010. National Human Rights Institutions: History, Principles, Roles & Responsibilities. New York and Geneva : United Nations Publication.
- Paris Principles, A/RES/48/134, 85th plenary meeting, 26 December 1993. Accessed at [http:// www.info.gov.hk/info/eoc/annex6_e.pdf](http://www.info.gov.hk/info/eoc/annex6_e.pdf)
- Pradhan, Gauri, 2012. Independence of NHRC in Reference to state obligation of Respect, Protection and Fulfillment of Human Rights (Unpublished Paper).
- Press Conference with Daw Aung San Suu Kyi, Chairman, National League for Democracy Myanmar. Accessed at World Economic Forum <http://www.weforum.org> published on June 1 2012.
- Shahwki Noha 2009. A New Actor in Human Rights Politics? Trans-governmental Networks on Human Rights Institutions The Role National Human Right Institution in Negotiating Human Rights and Human Rights : Actors and Issues in Contemporary Human Rights Politics, Noha Swaki and Michaelene Cox eds. UK: SHGATE.
- Tiwana, Mandip. 2004. Needed more effective Humn Rights Commissions in India. CHRI News.
- 2005. http://www.humanrightsinitiative.org/new/chri_critique_nchr_bill.pdf. Accessed on June 22 2012.
- Traub, James. 2012: Emerging democracy disregards Human Rights, acts like autocracy. In The Journal Gazettee. Accessed at <http://www.journalgazette.net/article/20120312/EDIT13/120319869/1022/EDIT13>. Accessed on June 12, 2012.
- <http://nhrcnepal.org/general.php?pg=about>. Accessed on 1 June 2012.
- <http://www.ccwb.gov.np>
- <http://www.nhri.ohehr.org>
- [http:// www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2012/04/22/nation/act-has-rendered-nhrc-weaker-rights-activists-say/234056.html](http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2012/04/22/nation/act-has-rendered-nhrc-weaker-rights-activists-say/234056.html) Accessed on 2nd June 2012.
- <http://www.hralliance.org.np/content.php?menu=1>
- अर्याल, ओम, यज्ञराज थापा र पुनदेवी महर्जन । २०६८ मानवअधिकार आयोग ऐन

२०६८ विरुद्धको सर्वोच्च अदालतमा दिएको रिट निवेदन ।

एनएचआरसी । २०११ प्रयोगकर्ता: नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको अनुगमनको लागि सुचकांकहरू, काठमाडौं: एन.एच.आर.सी. ।

नेपाल ग्रामीण पुनर्निर्माण संस्था ।२००७ नेपालमा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार अवस्था र प्रवृत्ति । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार समितिको ३८ औं सभामा प्रस्तुत प्रतिवेदन, काठमाडौं: आरआरएन ।

राष्ट्रिय दलित आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, ०६७/६८ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, २०६७ । आयोगको एक दशक उजुरी उपर आयोगका सिफारिसहरू (वि.सं.२०५७ देखि २०६७) । काठमाडौं: एन.एच.आर.सी. ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, २०६८ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।

राष्ट्रिय मानवाधिकार आयोग र जेरियाट्रिक सेन्टर नेपाल २०६८ जेष्ठ नागरिक माथि भएका दुर्व्यवहार सम्बन्धी प्रकाशित समाचारहरूको अध्ययन ९जुलाई २००८-जुलाई २०१०) काठमाडौं, राष्ट्रिय मानवाधिकार आयोग

मानवअधिकार एलाइन्स

स्वतन्त्रता, मानवअधिकार, सामाजिक न्याय र शान्तिको स्थापनाको निम्ति समर्पित मानवअधिकार एलाइन्स नेपालका विभिन्न मानवअधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत गैर सरकारी संस्थाहरूको एउटा साभ्ना छ्ता सङ्गठन हो । मानवअधिकार तथा सामाजिक न्याय क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूलाई एउटै मञ्चमा ल्याउने उद्देश्यले नेपालका केही नेतृत्व तहमा रहेका मानवअधिकार संस्थाहरूको अगुवाइ तथा पहलमा सन् १९९६ मा स्थापना गरिएको हो । यस संस्थाको स्थापनाको उद्देश्य समान विचारधारा भएका मानवअधिकार संस्थाहरूलाई एक ठाउँमा ल्याइ सबैको लागि नागरिकको आधारभूत अधिकारको महशुस गराउन उपयुक्त सहज वातावरण सिर्जना गरी राष्ट्रव्यापी अभियानको थालनी गर्नु थियो । मानवअधिकार एलाइन्सले त्यस्तो किसिमको विश्वको परिकल्पना गरेको छ जहाँ जनताहरूले सबै मानवअधिकार उपयोग गर्न पाउन जसले गर्दा उनीहरूले शान्ति र समृद्धिको अनुभूति गर्न पाउँदछन् । एलाइन्सले आभनो संस्थाको संरचनात्मक ढाँचाको केन्द्रीय कार्यसमिति देखि जिल्लाको समितिहरूसम्मको निर्माणमा व्यापक रूपमा जनजाति, विभिन्न जाति, भाषाभाषि, धार्मिक र अन्य सीमान्तकृत समुदायका सदस्यहरूलाई समावेश गर्ने कोशिश गरेको छ र समितिका सदस्यहरूको छनौट गर्दा प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाहरू अपनाइएको छ । यो संयन्त्रले वञ्चितकरणमा पारिएका र अरु बीच आपसी सहयोग अभिवृद्धि गर्ने कार्य गरेको छ ।

मानवअधिकार एलाइन्स परियोजनात्मक कार्यक्रममा भन्दा मानवअधिकारका खास खास मुद्दाहरू तथा चुनौतीलाई लिएर राष्ट्रिय अभियान चलाउने, त्यसको निम्ति विभिन्न राजनीतिक पार्टी, सम्बन्धित सरोकारवालाहरू र देशभरि फैलिएका यसका सञ्जाल मार्फत ती मुद्दा र चुनौती विरुद्ध वकालत गर्न एउटा माहौलको सिर्जना गर्दछ । साथै यसले नीतिगत तहमा समेत वकालत गरी समसामयिक मानवअधिकारका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न स्वदेशी तथा विदेशी सङ्घ संस्थाहरूसँग पनि समन्वय तथा सहकार्यात्मक भूमिका निवाह गर्दछ ।

छाता सङ्गठनको रूपमा एलाइन्स देशकै सबैभन्दा ठूलो मानवअधिकार संस्थाहरूको सञ्जाल हो र यसको देशभरी १५०० भन्दा बढी सदस्य संस्थाहरू छन् । यसको केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौँ केन्द्रीय कार्यालय छ, पाँचवटा क्षेत्रीय कार्यालयहरू र ७५ जिल्लामा जिल्ला कार्यालयहरू छन् । केन्द्र, क्षेत्र र जिल्लाको संस्थाका सदस्यहरू संस्थाको विधान अनुसार प्रत्येक स्तरमा हुने महासभाको प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाबाट छानिन्छन् ।

यसको एक दशकको यात्रामा, मानवअधिकार एलाइन्स आफूलाई नेपालका मानवअधिकार संस्थाहरूको महासङ्घको रूपमा स्थापित गर्न सफल भएको छ । देशव्यापी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक अधिकारलाई सुनिश्चित तथा वकालत गर्ने उद्देश्यले प्रत्येक गाविसमा एक मानवअधिकार रक्षक तैयार उद्देश्यका साथ केही कार्यक्रमहरू अगाडि लिएर आएको छ जसले गर्दा गाविस तथा वडा स्तरमा भएका विभिन्न किसिमका मानवअधिकार सामाजिक न्याय, द्वन्द्व व्यवस्थापन र शान्ति निर्माण सँग सम्बन्धित मुद्दा तथा चुनौतीहरूलाई स्थानीय स्तरमा समाधान वा सम्बोधन गर्न सक्दछ । यसरी नै मानवअधिकार एलाइन्सले विगतका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न सत्य तथ्य पत्ता लगाउने संयन्त्र र आयोगको निर्माणको लागि सम्भावित सहयोगहरू पुऱ्याउँदै आइरहेको छ । यसैगरी देशभरी छलफल तथा अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको माध्यमबाट हामीले पीडितको अधिकार सुनिश्चित गर्न, दण्डहीनता अन्त्य, मानवअधिकार आन्दोलनमा विश्वसनियता र विस्तारित प्रजातान्त्रिक वैधताको लागि कार्य गरिराखेको छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र सामाजिक संस्थाहरूसँग सहकार्य र सहयोगबाट मानवअधिकार एलाइन्स नेपालमा मानवअधिकार, शान्ति र न्यायको स्थापनाको लागि अनवरत रूपमा लागिरहेको छ ।

मानवअधिकार एलाइन्स

पो.ब.न. : ९९९३

नयाँ बानेश्वर, काठमाडौँ

फोन/फ्याक्स : ४४६४९९२

इमेल: alliance.humanrights@gmail.com,

info@hralliance.org.np

वेबसाइट: www.hralliance.org.np